

У К Р А Ї Н С Ь К А К Л А С И Ч Н А

І. Нечуй-Левицький

НАД ЧОРНИМ
МОРЕМ

 FOLIO

Иван Нечуй-Левицкий
Над чорним морем

«Фолио»

1888

Нечуй-Левицкий И. С.

Над чорним морем / И. С. Нечуй-Левицкий — «Фолио», 1888

У романі «Над Чорним морем» (1890) відомий український письменник Іван Нечуй-Левицький (1838—1918) звертається до теми української інтелігенції, відкривши нову сторінку в українській прозі. Автор змальовує людей широких, прогресивних поглядів, що своєю гуманною просвітницькою діяльністю відкривали народу перспективи нового, вільного і розумного буття. Такими, насамперед, є Саня Навроцька й Віктор Комашко, герої роману, справжні подвижники, вірні раз і назавжди обраному шляху, що став їхнім життям.

© Нечуй-Левицкий И. С., 1888

© Фолио, 1888

Содержание

I	5
II	9
III	23
IV	32
Конец ознакомительного фрагмента.	36

Іван Нечуй-Левицький

Над чорним морем

I

Був май 1880 року; були перші дні мая, але над Кишиневом вже повівало літнім теплом. Кишиневський міський садок, сливе суспіль увесь засаджений акаціями, тільки що розвився й стояв у всій майській красі. Садок світився зверху донизу. Через дрібчастий молодий лист акацій сонячне проміння сипалось, як через намітку, й пронизувало кожную гілку, кожний листок. Садок блищав і лиснів, обсипаний ранньою росою, освічений сонцем, неначе сміявся й радів, що настала весна.

Ранком одного дня на Пушкінській алеї з старих акацій на лавці сиділи дві панни, приятельки й товаришки по гімназії: Саня Навроцька та Надежда Мурашкова. Йдучи на службу через садок, вони раз у раз сходились зарані в садку й гуляли по алеях. Надежда Мурашкова служила в банку, а Саня Навроцька давала лекції в женській єврейській школі – не для заробітку, а ради принципу космополітизму, щоб допомогти найбільше пригнобленій нації, найбільше пригніченій жінчині. Обидві панни були в однакових темно-сірих сукнях, в однакових білих викладчастих комірцях і легких літніх солом'яних капелюшах. Вони убрались в той простий убір, неначе змовились: то був убір їх панянського кружка. В їх на руках не було рукавичок.

Саня Навроцька була русява, височенька на зріст, тонка станом, з ясно-синіми веселими очима. Русяві короткі коси вились кучерями й розсипались, неначе ясне проміння, кругом її свіжого лица, кругом білої шиї. Ідеальність та веселість світилися в її лиці, в очах, як радісно світить рання зоря на майському чистому небі між рожевими легкими хмарками. Саня була жвава, проворна, ворущлива, гостра в словах, любила говорити плавко, швидко, полемізувала часом різко й загонисто. Розумна розмова показувала, що вона багато читала, багато знала й усім цікавилась. Нервова зроду, Саня обзивалась на всі сучасні питання життя й науки. Жіноче питання вона найбільше приймала до серця й говорила за право жіноче з сльозами в очах. Саня була дочка одного «совітника» канцелярії в Кишиневі. По батькові й по матері вона була кишиневська українка. Мурашкова була з мішаної сім'ї. Її батько був одеський українець, а мати грекиня, родом з Смирни. Мурашкова була красуня щирого класичного типу. Матове біле лице було ніби виточене з слонової кості; пишні великі темні очі були блискучі, неначе лили з себе світ. Густі, чорні брови були наче намальовані пензлем на чистому чолі. Червоні уста, виразні, з звивками, з ямочками посередині, як у грецьких статуй, показували велику завзятість. Мурашкова мала вдачу нерівну: часом була тиха, мовчазна, а часом нервова, гово-рюча. Як усі ті, що мають класичне лице, вона була ніби спокійна, тиха, навіть холодна й байдужна на взір, але в її душі, в її серці притаїлись і теплі іскри, ладні спалнути полум'ям...

Саня й Надя Мурашкова були великі приятельки й, як кажуть, помазані одним миром; вони читали ті самі наукові книжки, встоювали за право жінчин, мали сливе однакові пере-свідчення. В принципах вони були космополітки, як люде без національності. На цю стежку потягла їх мішанина в національностях в місті, незнання народу, великоруська школа з некрає-вою, великоруською мовою й теоретичність їх пересвідчень, ще неприлжених до будлі-якого доброго, путнього діла на практиці.

Надворі було тихо. В садку пахло свіжою молодого травою. Вузька алея, обставлена ста-рими акаціями, була схожа на тунель, пробитий в зеленій гушавині дерева й залитий фанта-стичним зеленкуватим світом. Проміння пронизувало те зеленувате саяво й сипалось на землю золотими зернами. Роса крапала з листя й блищала на льоту іскрами брильянтів.

– Господи, як не хочеться мені йти в той банк, – сказала Мурашкова, – така нудна й некорисна там робота. Лічи та вилічуй проценти...

– А ти б хотіла отут сидіти під «кущами дерев», згорнувши руки, та літати мріями в емпіреях! – сказала Саня. – Живоття нам дано для праці.

– Знаю, добре знаю! – сказала Мурашкова. – Я грекиня по матері, людина практична; дома роблю як наймичка. Але я, бачиш, встоюю за працю, з котрої була б якась користь людям. А то... тільки заробляю на хліб. Маємо дім, маємо клопоть поля й маленький виноградник, а на прохарчування все-таки це все не постачає; та, сказати правду, я проти самого принципу банків: ми служимо багатим, ситим людям, а не людськості. Ви педагоги – ви якесь годяще діло робите. Але, сказати правду, як то ти, Саню, видержуєш в тій єврейській школі з твоїм здоров'ям? Там же, мабуть, таке повітря, що й дихати важко, – сказала Мурашкова.

– Мушу видержувати, – сказала Саня, – часом в класах така смердота, що в мене аж голова морочиться. Але що ж маю робити? Скінчила я вісім класів в гімназії. Сиджу в батька без роботи. А я хочу якогось діла, і діла доброго. Я сама просвітилась наукою й повинна нести просвіту в маси, й передніше за все піднімати нашу сестру, розвивати жінчину. Між усіма жінчинами єврейська жінчина найбільше подавлена. Я маю на думці єврейську жінчину, цю невільницю Мойсеевого закону. Ти знаєш, що поки єврейська дівчина не вийде заміж, поти вона не має права навіть ходити в синагогу... Здається, на неї не вважають як на людину... А вона ж така людина, як і ми... Де вже тут шукати поетичної обстави, парфумів, смирни та фіміаму. Пішли ж деякі з наших в народ, а там не до смирни та парфумів...

– Чи не час нам на службу? – спитала Мурашкова й глянула на годинник.

– Ні, ще не час. Чого це ти така спішна сьогодні? – обізвалась Саня. – Подишмо ще чистим повітрям. Я люблю цей закуток садка; старі, голі стовбури акацій неначе намальовані на зеленому фоні густих кущів. Он дві довгі гілки звисились униз, наче зелені крила з дрібчастими перами. А хрущі? як ліниво та дляво, неначе спросоння, перелітають з гілки на гілку. Он пташка кинулась на хруща, вхопила й понесла собі на снідання.

– Споконвічна борня за живоття, за їжу, – обізвалась Мурашкова.

Саня замовкла й задумалась. Вчора ввечері в їх був молодий вчитель Комашко й зацікавив її розмовою. Вона чогось пригадала його розмову, кинула очима по довгій алеї й неначе сподівалась його стрінати.

«Може, він вийде в садок погуляти; може, я побачусь з ним, поговорю, докінчимо почате вчора змагання, що так зацікавило мене», – думала Саня. І в неї очі потягло в глибокий, далекий кінець алеї, залитої тихим зеленим світом. В кінці алеї замріла висока рівна постать молодого панича.

«Він, неначе він... але ні. Він нижчий на зріст, хоч і такий рівний станом та чорнявий, – подумала Саня. – Ні, не він. Тип східний; надісь, якийсь грек або армянин».

По алеї гуляв не Комашко, а грек Аристид Селаброс. Він углядив, що на лавці сиділи молоді панни, й повернув на Пушкінську алею, щоб на їх подивитись. Тихою ходою наближався він до паннів, високий, рівний станом, довгобразий, з гарним класичним лицем та з короткою кучерявою борідкою. Здавалось, ніби статуя давнього бога Еллади несподівано ожила, знялась з підставки й пішла тихо по алеї. Довговасте матове, трохи смугляве лице, великі блискучі чорні очі, довгі кучеряві вії, густі рівні брови, тонкий ніс, чорні, наче воронове крило, кучері – усе в йому нагадувало про далекі гарячі східні краї, тропічне сонце, гаряче небо: там родяться й формуються такі палкі очі, повні вогню. То був тип мужньої східної краси, гарний і дужий, граціозний і величний, наче молодий бенгальський лев. Повні звивчасті виразні уста в Селаброса червоніли здалеку серед зеленого листу, неначе польова маківка червоніє в зеленій пшениці. Селаброс порівнявся з паннами й помаленьку обвів їх гострим пронизуючим поглядом; здавалось, він вибирав, котра з їх краща й варта уваги.

– Ну та й пишна ж постать! – обізвалась тихенько Саня. – А як гордовито поглядає на нас! Неначе згори вниз дивиться на нас!

– І справді пишна: очі гострі; гляне – неначе ножем різне, – обізвалась Мурашкова.

– Не люблю я таких грізних гострих очей: такі очі мені не уподобні, – сказала Саня.

– Знаю за це. Тобі подобаються очі голубині, смиренні, а мені подобаються от такі гострі й навіть жорстокі очі: в їх є якась сила, мужність; в їх світиться завзяття, воля, запал серця, – сказала Мурашкова.

– Любиш вулкани! Гляди лишень, Надю, щоб не опектись од тих вулканів, – сказала Саня, – а ваші східні грецькі та армянські вулкани таки справді небезпечні; вже надто багато в їх огню. Я боюся тих страшних, грізних очей; гляне на тебе чоловік і, здається, каже: стережися, бо з'їм тебе без солі й без хліба.

– Ну, в нас на Бессарабії вулканів нема, – сказала Мурашкова, – це я сказала так собі навімання.

– А вид, наче в статуї Гермеса! Цур йому! ще присниться, – жартувала весела Саня, – не дурно я сьогодні прокинулась наче несамовита в п'ять годин й вже не могла потім заснути: мабуть, душа чула, що сьогодні до нас наблизиться вулкан, хоч і без полум'я.

– Я люблю класичну паничівську красу. Страх не люблю тих кривих лиць! Це, може, тим, що в мене плине половина грецької крові, – сказала Мурашкова.

– А мені не до вподоби ваша класична краса: в неї вже дуже все пригладжено та прилизано. Через дуже регулярні, але холодні пружки лиця ані кришки не просвічується людська душа. Тимчасом як маленька хиба ліній в лиці, звивок в бровах, в устах виявляє часом душу чоловіка, його серце, його вдачу, – сказала Саня. – І вже чого не люблю й не зношу, то тих повних, червоних, гладких паничівських морд. Од їх так і тхне матеріальністю, землею, а не духом, навіть, вибачай, різницями та сирим м'ясом.

– Чи не підводиш ти часом свого Комашка під цей френологічний принцип? В його лице не класичне, хоч і не погане! – сказала Мурашкова.

– Не думай, що мені подобається Комашко! Він людина розумна, розвита, і в його очах світиться думка. Я люблю розумні очі, не ваші волоські та грецькі, трохи волячі очі, – сказала Саня.

Тим часом Селаброс вернувся назад в алею й знов пройшов тихою ходою проз паннів, бистро кинув на їх своїми орлиними очима. Але його очі одразу стали тихі, навіть якісь солоденькі, ласкаві; він обвів ними Мурашкову, неначе погладив м'якеньким оксамитом.

– Тікаймо! Цей грек робить нам очки, – сказала Саня й схопилась з лави.

Панни встали, пішли на велику алею й стали гуляти. Саня спочатку йшла помаленьку, але як розбалакалась, то все йшла швидше, а далі трохи вже не бігла.

– Чого ти, Саню, так біжиш? Я аж втомилась, ледве поспішаючи за тобою, – сказала Надя.

– Хіба ж я біжу? Я йду, – обізвалась Саня.

– Ти не ходиш, а, здається, пурхаєш. Колись пурхнеш з садка та й полетиш на небо за ідеалами, – сказала Мурашкова.

– Як часом полечу в небо, то ти, Надю, лети за мною навздогінці, вхопи мене та й потягни додолу, – сказала Саня й зареготалась на весь садок.

– Одначе час нам йти на службу, – сказала Надя.

– Ой час, час! Прощай, зелений садочку! прощай, свіже повітря. Піду нюхати цибулю в жидівській школі ради принципів; але для принципу й його поспіху в житті усе можна витерпіти, – сказала Саня й бігцем побігла в одчинену браму садка.

Мурашкова пішла в банк. Селаброс пішов слідком та назирці за нею. Він примітив, що панна увійшла в банк.

«Служить в банку, – сказав сам до себе Селаброс. – Але ж і краса! І як оце я її й досі не вглядів? А вже я тебе, красуне, висліджу й познайомлюсь з тобою, бо полюбив тебе. Які

оченята! Які уста! Ще й май надворі! Ой красуня ж! Лице неначе виточене, очі ніби вправлені в срібло. Краща, ніж мадам Кречулеско; багато краща, ніж панна Савицька. Треба цих кидать. Цур їм! Остогидли! Час починати новий роман, роман майський. Новий, цікавий роман!» – Цю останню фразу Селаброс не подумав, а сказав голосно, трохи не крикнув. Якесь панія йшла проз його, почула ті слова й подумала: «Який же це вийшов новий такий цікавий роман, що цей грек аж кричить за його на вулиці? Аж треба спитати в читальні Грищенка».

Вже не один роман був в житті гарного Селаброса. До його краси, до його повних червоних уст липнули молоді й панни, й панії, як метелики падають на світло, й не одна з їх посмалила свої легенькі крильця...

Селаброс насилу висидів в скарбовому банку, де він служив. Чорні брови, чорні очі в Мурашкової не виходили в його з думки й манили й дражнили його. Він ледве діждався кінця, вхопив бриль і побіг на ту вулицю, де стояв той приватний банк, в якому служила Мурашкова. Притаївшись за одним портиком, він не зводив очей з дверей в банку. Незабаром двері одчинились. Селаброс углядив, як з дверей виглянуло лице Мурашкової з чистим, наче намальованим профілем. Мурашкова пішла садком. Селаброс пішов слідком за нею. Кудю йшла вона, тудю йшов і він: вона одчинила хвіртку й увійшла в свій двір. Селаброс спинився перед хвірткою й прочитав на табличці: «Дом жени надвального совітника Зої Полікарповни Мурашко».

«Що це за проява! – подумав Селаброс. – В неї вид грецький, а прізвище українське».

З хвіртки вискочила горнична, сільська українська дівчина, тільки що привезена з села.

– Хто живе в цьому домі? – спитав у неї Селаброс.

– Наша панія, – сказала весела дівчина по-українській.

– Та вже ж твоя панія, коли ти в неї служиш. Але ж хто вона така? Чи руська, чи грекиня?

– А Бог її знає, хто вона така; знаю тільки, що вона удова, говорить якомсь чудно, не по-нашому, – сказала горнична.

– А як же вона говорить? – заговорив до неї Селаброс чистою українською мовою. – Вже ж таки ти тямить: чи по-руській, чи по-молдавській, чи по-армянській.

– А хто його втямить! Як зійдуться гості, то шваргочуть, мов ті жиди. Здається, панія з греків, бо до неї приходять в гості здебільшого греки, – сказала горнична.

«З греків? гм... Сміливо піду сьогодні до неї на чай. Я грек. Мене стара радо привітає як земляка. Греки міцно держаться купи й в Одесі, й в Кишиневі. Тутечки я буду як свій, серед своєї сім'ї», – думав Селаброс і повернув додому.

II

Того ж таки дня в домі матері Наді Мурашкової, старої грекині Зої Полікарпівни, зібрався по обіді кружок молодих паннів, Саниних та Надиних товаришок. Невеличкий дім старої удови Зої стояв серед двора, по східному звичаю. В просторній, але низькій горниці стояли коло двох стін широкі турецькі софи, обкладені коло стін круглими подовжастими подушками, неначе товстими качалками.

Попід софами були розстелені молдавські килими з ясними, червоними та зеленими смужками. Такі самі килими були простелені через усю кімнату трьома рядками. Один куток до самої стелі був заставлений образами в позолочених рамах, а під образами стояв судничок, на котрому так само стояло три образи. По обидва боки образів од стелі спускались до самого долу білі прозорі мушлинові завіси. Серед кімнати стояв круглий стіл, а в одному кутку за ширмою стояла постіль молодої Наді Мурашкової. Вікна були, по старосвітському звичаю, забиті рідкою залізною решіткою од злодіїв.

Молоді панни обсіли софи в вольних позах. Як кому було уподобно. Саня сиділа на софі, підобгавши під себе ноги. Махнівська прилягла, обпершись ліктем об круглі подушки на одній софі, а Надя Мурашкова на другій. Вечірнє майське сонце заглянуло в вікна й залило усю кімнату ясним світлом. Куток з образами в широких позолочених рамах аж світився й кидав жовтогарячий одлиск на стелю. Червоні здорові рожі на ширмах наче жевріли.

Кімната блищала усякими кольорами, різкими, пістрявими, неначе турецька матерія або перський килим. Сонце розсипало золоті проміння по софах, по килимах: ясні кольори в обставі кімнати стали ще ясніші й різкіші. І та обстава, блискуча й різка, чудово приставала до темних південних блискучих очей, до чорних брів в молодих паннів. Одна білява Саня між паннами була неначе біла лелія між червоними трояндами. Молоді товаришки Мурашкової сходились частенько в домі старої Зої, щоб читать в гурті нові наукові книжки. Тут вони на волі перечитували усякі нові книжки, й наукові, й контрабандні, обмірковували перечитане, змагались за принципи, складали й вироблювали собі вольні пересвідчення, за очима своїх консервативних батьків, за очима ще консервативніших і суворих матерів. Вольна розмова, вольні думки, жарти на волі, а то й веселі співи часто лилися тут, як вольний весняний шумливий потік ллється в зелених берегах. Усі молоді панни були або українки, або були з мішаних по національності сімей. Між ними не було ні одної молдаванки. Молдаванки одійшли в свій аристократично-національний гурт: гурток Сані та Мурашкової був не національний, а космополітичний.

– Чи ви знаєте, яку неприємну звістку я вам скажу: батько мій не згоджується пускати мене в університет, – сказала Саня.

– Не може бути! – промовила Надежда Мурашкова. – Чудно мені. Твій батько людина розсудлива, просвічена, любить тебе.

– От через те він і не хоче пускати мене, що мене любить, – сказала Саня, – але я таки поставлю на своєму. Я бажаю вищої просвіти й її таки добуду! Ми можемо добути своїх прав, прав женщины, тільки через вищу просвіту.

– Просись у батька й їдь з нами в університет, – обізвались дві сестри Махнівські, – ми без тебе не поїдемо.

– Поїду, хоч мушу посваритись з батьком. Що я раз задумала, те повинно статись, – сказала Саня й вдарила легенько рукою по столі. – Я присвятила себе педагогії, й педагогії, передніше за все, для женщин, щоб вивчати й довести до вищого розвитку наших принижених сестер.

– Тільки з вищою просвітою ми станемо вольні, матимемо право жити самостійно, знайти будлі-яку службу і... потім виходити заміж по любові або й зовсім не виходити, як кому буде

уподобніше. А то знаєте, як буває на світі: панни часом йдуть заміж не по любові... – обізвалась Надя Мурашкова.

– Куди там по любові! – сказала Саня. – Хто виходить заміж по серцю? Йдуть заміж так, як паничі займають урядові місця. Яка ж там любов! Вийди отак заміж та й рай: літай в ефірі небесному, позирай на якусь чорну бороду та нюхай небесний фіміам цигарного диму. Ото рай! ото щастя!

– Або милуй та цілуй якусь гладку товсту морду, що й глянути гидко, – сказала Мурашкова. – Це теж світлий рай!

– Жарти жартами, а вчора мачуха дуже мене розсердила. Вирекла таку гадку: коли панна йде в університет, то це все одно, що вона йде в солдати. Аж до сліз мене довела.

– Твоя мачуха й деякі панії дивляться на жіночу вищу просвіту як на якісь нові модні сукні та капелюші незвичайного фасону, – сказала Мурашкова.

– Ти, Надю, бачила, який капелюш виписала собі з Парижа мадам...

Саня оглянулась і спинилась. В кімнату ввійшла наймичка.

– Мадам «Люлю»... – сказала Саня наздогад.

– Бачила, бачила, – сказала Мурашкова. – В неї грошей сила, то й дуріє.

– А мадам «Сусу» оце пустилась в лібералізм: попиває не винце, а таки горілочку... з молодими гусарами... Це вона так чудно розуміє лібералізм, – сказала Саня.

– А мадам «Муму»! – сказала Мурашкова, вкорочуючи прізвиська й поглядаючи на двері, куди вийшла наймичка, – виписала оце недавно для гостинної ту мебіль, що була в Парижі на виставі; за одну комоду втелющила тисячу карбованців! А полюбовників у неї! По два разом крутяться коло неї, бо, мабуть, одного мало. Дуріє з нудьги та од розкоші. Ні, якби в їх було менше грошей, то й не дуріли б. Економічне, соціальне питання – це для мене перше од усього. Я практична людина передніше за все.

– А оце недавно мосьє «Куку» казав знайомим: «В мене вже заведено програти щороку в карти двадцять тисяч карбованців! Такий в мене звичай». Нівроку! Двадцять тисяч карбованців! Це не жарти. А скільки можна за ті гроші позаводити шкіл? Навісніють од розкоші, – сказала Саня.

– Якби їх усіх поставити до роботи, щоб самі собі заробляли на хліб, то й не дуріли б, – сказала Мурашкова. – Оце позавчора молодий гусарик «Зузу» катав на коні й хотів перескочить через екіпаж, в котрому їхали його знайомі панни. Це теж розумні жарти.

– Мосьє «Гого»! Теж гарний! – сказала Махнівська. – Оце недавно позивався з мужиками й одтяг у їх поле, що вони орали ще, мабуть, споконвіку... але... не мали документів чи їх десь втратили. Хоч і в самого мосьє «Гога» теж не було документів на ту землю.

– Знаєте, яке питання кинув мені вчора Комашко, та ще з докором? – сказала Саня. – Він докоряв мені, що я космополітка, не знаю й не люблю народу, що я не національна людина, що я не дуже-то демократка. Він вважає космополітизм на Україні і в усій Слов'янщині без національного ґрунту за непотрібне, не сьогочасне й навіть шкідливе діло. Я задумалась над цим новим для мене питанням.

– Гм... гм... Я не знаю народу... Я зросла в місті... Гм... трудно... це для мене нова ідея...

– А мені не трудно, бо я зросла в Херсонщині в містечку, бо я знаю, що я українка. Хіба ж ви великоросіянки? – говорила Махнівська до паннів.

– І то правда... по національності – ми ні се ні те. Але ж я ніяк не погоджусь в цьому принципі з Комашковим, – говорила Саня. – І то правда, скільки тих принципів на світі? скільки ідей? Голова ходором ходить, як почнеш міркувати та метикувати...

– То не метикуй. Адже ж мадам «Муму» та «Сусу» не дошуковуються та й сплять спокійненько, – сказала Мурашкова.

– Гм... Цебто – живи, аби тільки животіти... живи життям курячим. Спасибі за раду, – сказала Саня. – Комашкова думка збиває мене просто з пантелику. Я знаю, що націоналізм прусський – діло консервативне й негуманне, бо робить діло непотрібне для культури, пригнічує інші народи. А Комашко каже, що український націоналізм – то зовсім інше й нове діло, бо він злучується з гуманними, просвітніми принципами, з прогресом, встоює за маси, за народ. Український націоналізм, навіть історичний, козацький, а найбільше в своїй давнішній формі був теж – свобода й прогрес. Передаю його розмову до слова. Мій папа згоджується з Комашком і думає так само, як і Комашко. Тим часом ці усі принципи для мене мало зрозумілі. Ніяк не перетравлю їх в думках.

– А я їх дочиста розумію, – сказала Махнівська.

– Гм... гм... трудну роботу завдав для моєї голови Комашко, – сказала Саня.

– Цебто як прикласти ці принципи до діла, то треба або йти в народ, або силкуватись, щоб націоналізуватись й з народом зливатись? – обізвалась Мурашкова.

– Воно б то так... Логіка приводє до такого кінця, але... але... гм... – сказала Саня й знов задумалась. Пішло змагання, трохи не сварка за принципи.

Одні панни встоювали за те, щоб добувати передніше за все вищої просвіти; Надя стояла на тому, що економічне питання найпотрібніше; другі говорили проти деспотизму. Піднявся галас, гаряче змагання. Майське сонце неначе вливало завзяття в душі, тривожило думи, давало свіжість думкам. А молодість, а розбуджені думки не давали спокою, непереможно намагались на складання пересвідчень і розумних поглядів на все, на все, що панни бачили в житті навкруги, чого вони сподівались в житті.

Несподівано двері в кімнату одчинились. Увійшла Надеждина мати, стара Зоя Полікарпівна Мурашкова, чорнява та смуглява на виду. Вона була напнута чорною вовняною хусткою, убрана в чорну сукню й держала чотки в руках. Здавалось, ніби черниця увійшла в кімнату.

– Що це в вас за галас! Добровечір вам! – сказала вона до паннів.

– Доброго здоров'я, Зое Полікарпівно! – гукнули усі панни.

Стара Зоя вміла говорити по-грецькій і говорила добренько по-молдавській. По-великоруській вона ніяк не могла вивчитись добре говорити, мішала великоруські слова з українськими, ще й до того шепеляла в вимові, як шепеляють усі греки, що не зросли в Росії. Їй великоруську мову було навіть трудно розуміти.

– Де це ви були, Зое Полікарпівно? – спитала в неї Саня.

– Була в церкві на вечерні та молилась за вас Богу, бо знаю, що ви Богу не молитесь. Молилась за тебе, Саню, щоб тобі Бог послав гарного жениха, якогось царевича або князя, – сказала Зоя.

– Ого! дуже високо для нас! Я заміж не піду. Я буду жити для науки, для просвіти, – сказала Саня.

– Ой ти, ти, моя біла рожа смирнська. Ще спить твоє серце. Прийде час, то й покинеш свою науку. Якби мені сказала та біла лелія, що росте в садку: «Не любитиму», – я б пойняла її віри. А ти жива квітка: в тебе є серце, ще й до того, твої щоки, як білі лелії; в тебе уста, як повна троянда, в тебе очі сині, як небо. Не йму віри тобі.

Зоя обняла Саню й поцілувала її в чоло; вона любила Саню більше за всіх паннів.

– Яка я біла лелія та рожа? От ваша Надя – так правда, що троянда, – сказала Саня, – вона красуня, а я...

– Надя чорна троянда, а ти біла, – сказала Зоя.

– Хіба ж де ростуть чорні рожі? Може, в Смирні? – сказала Саня.

– Може, червона? – поправила Надя й засміялась.####Надя сказала матері по-грецькій про її помилку. Стара весела Зоя й собі зареготалась.

– А я ж по-вашому яка рожа? – спитала в Зої Махнівська.

– Ти... ти... жов... жов... зелена рожа, – обізвалась Зоя й сама догадалась, що не потрапила на колір: ті кольори по-великоруському вона все перемішувала з українськими та молдавськими.

Піднявся регіт. Дочка знов сказала матері по-грецькій про її помилку. Стара Зоя тільки рукою махнула.

– Надю! чи готовий самовар? Напою я свій живий квітник чаєм, – сказала Зоя Полікарпівна, – в мене і в садку квітник, і в хаті квітник. Дивіться, панни, як зацвіли в моєму садку квітки!

Зоя просунула руку через залізні ґратки й одчинила вікно. Квітник цвів усякими квітками й був і справді схожий на Зоїну кімнату. Попід стінами кругом садочка неначе виляся гірлянда з бузкового цвіту. Над доріжками цвіли густі рядки синіх та жовтих півників, неначе зелене бадилля обсіли роєм квітчасті метелики. На грядках червоніли повні півонії. Огнем горіли букети жовтогарячих лелій. Розцвітались делікатні троянди-центифолії. В вікно повіяло ароматом рож, вперемішку з гіркими пахощами волоського горіха та бузку.

– Моя мама трохи не цілується з квітками, – обізвалась насмішкливо Надя.

– Як у Смирні, як у Смирні мій квітник, – сказала Зоя.

– О, в вас поетична вдача, – сказала Саня до Зої.

– Люблю квітки, люблю вас, молодих, люблю й пісні. Після чаю заспіваєте мені. Я й сама колись співала: як я співала! та минуло моє, – сказала Зоя й здихнула. – Оце, як довго не несуть самовара, а я пити хочу, – сказала Зоя згодом.

Одчинились двері з пекарні. Надя Мурашкова внесла самовар, поставила коло порога, а сама метнулась до камоди шукати скатерки. Вона вийняла попелясту скатерть і хотіла застелити стіл.

– Надю, застели-бо стіл білою скатертею! Я люблю білий колір, – сказала Саня, – в йому є щось ідеальне, ідеально чисте.

– Вже й в тебе смак! Чорний колір кращий. Я люблю чорний цвіт, – сказала Надя.

– Вулкани, вулкани, прикриті чорним попелом та лавою, – сказала насмішкливо Саня. – А під тим чорним попелом огонь! Скільки вогню. «Чорний цвіт, мрачний цвіт ти мне мил навсєгда», – заспівала Саня.

Надя Мурашкова насупила трошечки брови. Саня виявляла її потайну вдачу, не для всіх паннів відому.

Стара Зоя знайшла білу чисту скатерку й застелила стіл. Од скатерки полився білий світ і залив і без того світлу од сонця кімнату.

Надя поставила на столі самовар і посадила поруч з собою Саню. Декотрі панни посідали коло стола, декотрі сиділи на софах. Надя наливала чай і подавала паннам.

– А чи переговорили вже своє? Я більше люблю, як ви жартуєте, бігаєте, співаєте. Ану, Саню, заспівай мені тієї гарної пісні, що в той раз співала, – сказала Зоя. – Як-бо вона починається: «Ой не світи, кониченьку, не світи нікому».

Усі зареготались. Зоя догадалась, що помилилась.

– Ні, не так: якось іначе... – сказала Зоя.

Всі аж лягли од сміху. Одна Надя ані осміхнулась. Лице в неї було поважне. Вона рідко коли сміялась. Надя сказала матері по-грецькій за її помилку. Весела Зоя й собі зареготалась. Саня почала пісню. Стара Зоя забулась, що недавно прийшла з церкви, і, намотавши чотки на руку, підтягала Сані: «Ой не світи, місяченьку, не світи нікому; тільки світи миленькому, як іде додому». До їх пристали деякі свіжі голоси паннів. Одна Надя не співала: вона не мала голосу.

І свіжий, як здоров'я, майський вітрець, що повівав в вікна, і аромати бузку та рож, і майське сонце, і весняне тепло, й пісня – все ворушило, веселило молоді душі, розворушувало серце навіть в веселій старій Зої Полікарпівни, розвеселило її й нагадало за давні літа молоді на берегах синього південного моря.

Задзеленькав дзвоник. Двері в гостинній рипнули. Усі замовкли.

– Хтось прийшов. Це, мабуть, ваші грекоси вже збираються до вас, – сказала до матері Надя.

Увійшла горнична й сказала Зої, що прийшов якийсь панич.

– Який же це панич? – спитала Надя в горничної.

– Не знаю. Такий гарний, що й сказати не можна, – сказала горнична.

Надя стривожилась і опустила очі. В гостинну увійшов Аристид Селаброс.

– А! не в добрий час прийшов гість! – сказала Зоя Полікарпівна. – Так мені весело з вами; я саме розспівалась, а тут на тобі гостя!

– Одначе треба йти до того грека та поговорити за кукурудзу та пшеницю, – сказала Надя.

– Вийди ж і ти, Надю, – сказала мати.

– І зроду не вийду! Од ваших греків тільки й чуеш, почому пуд пшениці та тютюну, почому кіло кукурудзи. Нецікава задля мене розмова, – сказала Надя.

– Зое Полікарпівно! Як будуть сьогодні говорити за овес та гречку, то й я вийду до гостей. Це вже буде нова, цікавіша тема, – обізвалась Саня.

– О, ти вже наговориш! Побачимо, хто прийшов... Може, такий грек, що й сама вилетиш до його. Ой ти, моя ангорська кізочко, моє біле ягня! ти кіпрський виноград, – говорила Зоя до Сані.

– А може, я якийсь там мудрий трапезунтський полинь? – сказала Саня.

– Ой ні! ти кіпрське вино, – говорила Зоя свої смирнські порівняння і пішла в світлицю.

Панни в кімнаті трохи притихли. Надя сиділа мовчки й прислухувалась, що говорилося в світлиці.

«Чи той прийшов, що я рано бачила в садку, чи хтось інший? – думала вона... – Горнична сказала, що дуже гарний... певно, він. Коли б він», – майнула в неї думка, і їй забажалося побачити ті горді, пишні очі, що вона бачила того дня в садку. Вона почутила, що серце в неї почало тривожитись. В гостинній крізь двері було чуть дзвінкий голос, низький баритон. Говорили по-грецькій. Слова не долітали виразно, але баритон лився в розмові то голосніше, то тихіше, неначе пісню співав. Здавалось, ніби оратор чудовим голосом говоре промову з кафедри.

«Який чудовий голос! – йшла думка в Наді. – М'який, як оксамит, ласкавий і веселий. Ні, це не його голос. До його гордовитої постаті, до його суворих очей не пристає ласкавий м'який голос. Ні, це не він...»

І Наді чомусь стало шкода, що не той прийшов, кого їй несподівано забажалося побачити. Вона не чула, за що розмовляли приятельки, й сиділа задумавшись.

– Надю! чом ти не говориш? Чого задумалась? Чи не літають твої думки в тих краях, де «цитрони стигнуть, де гордий лавр та мирт ростуть?» – сміялась з неї Саня.

Надя ледве вдержала легке зітхання: її дума неначе залинула в якийсь інший чудовий край, де й квітки кращі, і небо синіше, і зорі ясніші, і пісні голосніші...

В гостинній почулися ще й другі голоси. Надя впізнала по голосу двох агентів з Смирни, що приїхали на Бессарабію скуповувати пшеницю та кукурудзу. Розмова йшла грецька. Голоси товсті, низькі неначе булькотали та клекотали, як вода кипить та вбивається в ключі в здоровому казані. А той баритоновий голос, м'який, ласкавий, не заглушався. Надя ловила його артистичні сутони й тони.

Довгенько сиділа й розмовляла Зоя з своїми гістьми. Коли це двері з гостинної одчинились. Увійшла Зоя. В неї очі світилися ще веселіше.

– Надю! причепурись та вийди до нового гостя. З Смирни! З Смирни! – трохи не кричала Зоя.

– Хто? Гість з Смирни? – спитала Надя в матері; і ця звістка стала для неї неприємна. «Не той, кого я ждала!» – подумала вона.

– Ні! Гість з Одеса. Його мати з Смирни, – сказала Зоя.

– Велике диво, що його мати з Смирни! Невже задля цього я повинна виходить до його в світлицю, – сказала Надя. – Я ж в Смирні не була.

– То зате я була. Його мати через дві вулиці, через дві вулиці! – говорила Зоя з запалом. Панни засміялись. Надя й собі осміхнулась.

– Що через дві вулиці? – спитала Надя в матері.

– Єлена Кипрі! через дві вулиці! – говорила Зоя й кинулась шукати слоїків з варенням.

– Ви в такім запалі, що ми нічого не втямимо з ваших слів, – сказала Саня.

– Жила Єлена Кипрі, його мати, Аристида Селаброса, через дві вулиці од нас в Смирні! Моя давня подруга. Виходь-бо, Надю, мерщій, хутчій! – говорила Зоя і разом накладала варення з молоденьких волоських горіхів, варених на меду.

– Чого це ви такі раді, Зоє Полікарпівно? Чи не закохались ви часом в вашого знайомого гостя через дві вулиці... – говорила Саня.

– Ой ти! – І Зоя вжарті вдарила легенько по плечі Саню. – Ож вийди та подивись, який гарний гість: як сонце! – сказала Зоя.

– Ото! Ще попечусь, коли він такий, як сонце, – обізвалась Саня.

– Як місяць повний! – сказала Зоя.

– Коли такий, як місяць, то вийду до його: не так страшно, – сказала Саня.

– Ож глянь, то й побачиш. Ой моя біла овечко! Як побачиш його, прокинеться й твоє серце. Покинеш свої книжки та й позакидаєш їх на горище. Не бійсь, не видержиш! – сказала Зоя, і її гострі чорні очі заблищали. Видко було, що в неї в серці ще й досі тлів огонь і не погас.

– Ну, ні! – сказала Саня. – Лучче позакидаю борода на горище: може, мишам на кубла знадобляться.

– Ой-ой, моя біла леліє! не знаєш ти ще світу й життя, – сказала Зоя.

Зоя поставила на піднос мисочки з варенням і три стакани холодної води.

– Щось там прийшло дуже цікаве, що ви наготували йому «дульчеца ку апа речи» (варення з водою), – сказала Надя по-молдавській.

– А хто передніше піде? чи «дульчеца», чи Надя? – сміялась Саня.

– Надя попереду, – сказала Зоя. – Надю, йди.

Надя причесала голову й вийшла в світлицю. Коло вікна на стільцях сиділи два смирнські старі греки, агенти одної фірми. Один був старий, сивий, з короткою сивою бородою й з сивими бурцями. Його довговате смугляве лице було ніби вставлене в білі рамки. На йому була одежа балканська: кафтан і рясa, зовсім як в духовних; кафтан був підперезаний широким на п'ядь парчевим поясом. Він кутив люльку з довгого цибука.

Другий агент був нестарий чоловік в європейському убранні. Селаброс сидів спиною до дверей і балакав з ними по-грецькій.

Надя Мурашкова одчинила двері в гостинну. Селаброс оглянувся, схопився з місця й пішов до неї назустріч.

– Аристид Селаброс, син приятельки вашої матері, – промовив він до Наді по-грецькій.

– Я дуже рада познайомитись з вами. Моя мама вже казала мені за вас, – сказала Надя й подала йому руку.

Селаброс здавався для неї тепер ще кращим, ніж вранці в парку: рівний станом, як струна; розкішні чорні кучері, м'які, як оксамит, лисніли проти сонця, наче воронове крило; очі не суворі, а ласкаві, ніби солоденькі; їх гострий блиск наче пригас. І ласка та любов світилися в очах, як він пильно-пильно глянув Наді в очі.

Надя зрозуміла ту німу розмову очей, що говорить часом голосніше й виразніше од слів. Вона почутила, що на її вид ніби пахнуло теплом.

– Сідайте, будьте ласкаві, – сказала вона до Селаброса й сама сіла на старомодній софі. Софа була з високою спинкою й оббита ясною рябою матерією зеленого кольору, переміша-

ного з жовтогарячими квітками. На тому ясному пістрявому фоні Надина класична головка видавалась ніби намальована на картині.

Селаброс сів проти неї, вп'явся очима в її вид й уважливо кмітив за нею.

Надя примітила його пильний погляд, і її виразні, як в матері, очі заграли: неначе іскри заблищали в їх, наче замиготіло марево сонця. Світ в очах миготів, дрижав, як промінь сонця дрижить в краплях роси. Надя знала, що очі видають її почування, й прикрила їх віками. Селабросові здалось, що сонце сховалось за хмару, і в хаті стало темніше.

– Чи ви давно в Кишиневі? – спитала в його Надя по-грецькій.

– Ні, недавно. Я сам одесець і оце перейшов сюди на службу в банк, – сказав Селаброс.

– І я служу в банку, – обізвалась Надя.

– От ми й товариші по службі, – сказав Селаброс.

– Де ж ви передніше служили? – спитала Надя.

– Я служив в Одесі, в одній грецькій фірмі, що торгує пашнею. Але, знаєте, така служба мені не до вподоби; і служба й компанія не припадали мені до вподоби, – сказав Селаброс.

«От-от заговорить за пшеницю та кукурудзу», – подумала Надя, і самі чудові очі в Селаброса чогось втратили для неї свою красу, а його особість стала нецікава, звичайна.

– Чому ж так? – спитала Надя.

– Знаєте, той грецький кружок торговельний, матеріальний... – заговорив Селаброс вже по-великоруській, поглядаючи набік на двох греків-агентів, котрі по-великоруській нічого не тямили, – тільки в їх і інтересу, тільки й розмови, що за торговельні справи, за ціни на пшеницю, кукурудзу, тютюн...

– А вам це не подобається? – спитала Надя й почувала, що зраділа: Селаброс став для неї знов цікавий.

– Ой, ще й як не подобається! Я людина з просвітою, з вищим потягом: люблю читати й метикувати. Люблю людей метикуючих, розвитих. А там, знаєте, яка просвіта, який розвиток, яка філософія?

І Селаброс знов підморгнув скоса на двох агентів. Надя осміхнулась: вона знала філософію тих смиренських Арістотелів та Платонів.

– Я дуже рада, що познайомилась з вами, – сказала Надя. – Наш панянський кружок так само не цурається просвіти, дбає за неї, виробляє собі принципи. Сказати правду, й мені обридла тутечки в нас розмова раз у раз про торговельні справи, неначе більше нема за що й розмовляти.

– Я маю за велике щастя, що познайомився з вами. Бажаю од щирого серця познайомитись і з вашим товариством. Я людина з вищими поглядами. Мені хочеться десь вряди-годи одвести душу, побалакати за вищі погляди, за наукові питання. Інтерес науки – для мене найвищий інтерес в житті. Абстракція реального життя, світового, так би сказати, практичного – то найвищий потяг розвитого, вищого розуму. Абстракція живих об'єктів доводить до чистої, ідеальної, найвищої абстракції; і ми конфіденційно складаємо собі ідеали, принципи, пересвідчення. А ті ідеали знов повертаємо в дійсне життя, обертаємо в космополітичні тенденції нашого розуму, як би сказати, в найпринципальніші принципи.

«Розумний, тямущий чоловік! хоч я його й не гаразд втямила. Може, тим не втямила, що я ще не зовсім розвита розумом... не знаю вищої науки», – подумала Надя.

Селаброс скінчив тільки шість класів в гімназії, але читав доволі й був хлопець талановитий. Тільки часом він любив пускатись в абстракції і, як то кажуть, «заїжджав в хмари». Перед дамами й паннами він любив підніматись в ті хмари, говорив високим тоном, щоб напустити їм туману в очі і почванитись своїм розумом, і говорив таки добру абстрактну нісенітницю, хоч граматично неначе й добре складену. Перед просвіченими людьми він не дуже-то виступав з тими абстракціями.

– Я багато читав сьогочасних прогресивних авторів, авторів заграничних, не тільки читав, але й виучував їх сливе напам'ять. Я сам, бачте, часами люблю писати, а для цього діла треба научного ґрунту й розвитку. Без підвалин ніхто не буде дому. Я сам склав собі той міцний фундамент. Науковість – то інтернаціональна суб'єкція вселюдських, космополітичних стосунків, – пиндючивсь далі Селаброс нісенітницею, і Надя примітила, що його очі гордо позирають на неї, неначе кажуть: слухай і знай, що то ми таке!

«Або він дуже розумний, або я дурна, бо щось нічого не второпаю. Може, я ще не доросла до його розумом...» – думала Надя.

Стара Зоя несподівано перебила Селабросові усякі абстракції: вона винесла на підносі варення й стакан води.

– «Дульчеца ку апа речи! Пофтим» (просимо), Селаброс! – сказала вона по-молдавській та й схаменулась.

– Оце я в Кишиневі перемішала докупи усякі мови. Забулась, що ви грек, – сказала Зоя й сама з себе засміялась. – Просимо до варення!

– Спасибі, спасибі вам, Зоє Полікарпівно! – сказав Селаброс, легко поклонившись і осміхнувшись до Зої.

Очі в нього стали знов ласкаві, розмова ввічлива, підслеслива, манери делікатні, м'які, мов у сирійського араба. Селаброс кинувся до варення й їв його з великим смаком, як їдять солодке діти. Він запив стаканом криничної води.

– Добре ваше варення, Зоє Полікарпівно, – сказав Селаброс.

– А які «дульчеці» варила ваша мама в Смирні! Ми часом варили разом удвох, бо через дві вулиці жила вона од нас, – сказала Зоя.

– Ви й досі не забули рідного краю? – спитав Селаброс.

– Ой Аристиде, Аристиде! чи можна ж його забути? – сказала Зоя, мішаючи дійсність з мрійними згадками. – Які там кітри! яка айва! А квітки! які там рожі! такі завбільшки, як блюдечка. Виноград такий завбільшки, як сливи.

– А лелії, мабуть, такі завбільшки, як цідилки, – сміялась Надя.

Селаброс осміхнувся.

– Яка гарна була ваша мама панною! як намальована! – сказала Зоя, піднявши голову.

Вона придивлялась до Аристового лиця й неначе шукала очима в його лиці слідів краси його матері.

«Гарний, як і його мати була гарна! От була б пара для моєї Наді», – подумала Зоя. Вона й забула за двох смирнських агентів, що балакали собі стиха коло вікна.

– А! просимо до варення! – згадала Зоя, обертаючись до греків.

Греки встали й неспішно приступили до стола, неначе школярі; очевидно, їм було якось ніяково перед європейцями. Селаброс вичистив мисочки з варенням так, що старим грекам зосталось тільки по одному волоському горішку.

– Як же тепер живе ваша мама? – спитала Зоя в Аристида.

– Держить маленьку крамничку з тютюном та й живе сьак-так. Я посилаю їй потроху з свого заробітку, – сказав Селаброс.

– І добре робите! Ви добрий син моєї Єлени Кипрі, – сказала Зоя.

«І розумний, і красно й поетично говорить, ще й, знать, добрий», – подумала Надя.

– Ото й мій батько колись мав крамничку з тютюном в Кишиневі, як усі наші греки, – обізвалась Зоя, – але я вийшла заміж. Батько вмер. Мій чоловік служив за урядовця й не звелів мені торгувати. Купили ми невеличкий виноградничок та клапоть поля під огорож та й проживали сьак-так.

– Продали крамницю, то й добре зробили, – сказала Надя. – Не знаю, як ви думаєте, а я думаю, що магазини, крамниці, залізні дороги повинні бути громадським, а не особовим добром, інакше це буде зловжиток, експлуатація однією особою цілої громади.

– І я так думаю. Я багато читав про це питання, багато думав, гм... багато думав і в цьому пересвідчився, – сказав Селаброс.

Селаброс говорив це усе, як кажуть, на вітер: йому було байдужісінько за ті питання. Він тільки хотів показати перед Мурашковою, що знає багато сьогочасних питаннів і цікавиться ними. Надя щиро йняла йому віри.

«Він з наших...» – подумала Надя Мурашкова.

– Ви думаєте зовсім так, як і я. Економічні питання повинні б мати в житті перше місце, – сказала Надя.

– Я цього не тямлю, – сказала Зоя. – По-моєму, хто торгує, той повинен і гроші собі в кишеню класти.

Селаброс і Надя осміхнулись. Вони сміялись з старої Зої, як з малої, нічого не тямущої дитини.

Ця розмова, мабуть, була для Зої не дуже цікава; вона встала й вийшла, щоб подати гостям чай.

– В нас скрізь здирство, – почав Селаброс. – Я давно задумувався над цим принципом, багато перечитав за це книжок.

– Я з вами згоджуюсь зовсім: от хоч би й наші басарабські пани... бодай не казати, – сказала Надя. – Живуть тільки для себе, не дбають ні про школи, ні за просвіту мас, ні філантропії в їх... Я вже їх добре знаю.

– Але, знаєте, є між ними й гарні люде, і я з такими ладен миритись. Оце я недавно зійшовся з одним. Він гуманіст, демократ. Заводить велику школу в своєму селі. Я оце недавно їздив у те село, щоб впорядкувати ту школу, – сказав Селаброс.

Він і справді їздив в село для цього діла, але уся його діяльність була в тім, що він доладу розоставив в школі парти та столи.

– Якою ж мовою вчитимуть в тій молдавській школі? – нагло спитала в Селаброса Надя, пригадавши розмову з Комашком за народні школи на Бессарабії.

– Все одно, якою мовою вчитимуть... аби вчили добре, – сказав Селаброс. – Я й в цьому ділі космополіт. Аби школи були, аби школи! аби вчили добре, а мова... це... бодай не казати.

– Одначе ви грек, і не втратили, як я бачу, своєї національності? – спитала Надя.

– Я й грек і не грек: я одесець, громадянин усього світу. Я космополіт і становлю принцип космополітизму вище од усього.

– Я з вами зовсім згоджуюсь і навіть не розумію національних молдавських, українських тенденцій. Цих питань я ще не второпала добре, – сказала Надя.

– І добре зробили! – аж крикнув Селаброс. – Я був зійшовся з українцями... та... й...

Селаброс махнув рукою й насупив брови. Він терся коло українського кружка, бо добре вмів говорити по-українській. Але українці постерегли, що він людина легкодумна, що в його сила тільки в словах, а не в вчинках і роботі, що він грається на словах принципами, мов дитина цяцьками, ще й до того він на язык лепетливий. Гордий своїм розумом та красномовністю, він хотів бути скрізь приводцем. Од його одкаснулись, і він дуже зобидився. Терся він і коло «крайніх», але й ті не йняли йому віри й одкаснулись од його.

– Національне питання, національні справи – нісенітниця, – сказав Селаброс. – Чесність, правда, вільне слово, вільні думки, – які високі всесвітні, вселюдські принципи! Що може бути вище за їх? Хто не може повернутись до їх душею, серцем, полюбити їх, жити й радіти ними?

І голос в Селаброса став м'який, співучий. Він говорив, неначе почутливу для серця пісню співав. Надя не зводила з його очей, милувалась його червоними устами з ямочками посередині, блиском його чорних очей. Вона зітхнула.

«Тягне він до себе мою душу і думками, і очима, й устами. Він нашого табору людина, – думала Надя, причарована його красою. – Серце моє чогось стривожилось, закидалось в грудях...»

Легкий, делікатний рум'янець розлився по її матових щоках, неначе одлиск од букета червоних рож впав на білу лелію. Радість блиснула в її очах. Очі заграли. Світ наче займався в їх помаленьку, замиготів і блиснув промінням.

Селаброс примітив вплив і силу свого слова, своїх принципів і говорив, неначе зачаровував знахурством молоду палку душу дівчини.

Зоя внесла чай і поставила на столі. Вона попросила двох греків до столу. Розмова стала загальною. Надя вийшла до своїх подруг.

– Ну, що там за сонце з Смирни? – спитала в Наді Саня.

– Наша людина – космополіт. Але ж і розумний-розумний! А як він вміє говорити! Який він оратор! Правда, часом говоре так звисока, що я мало його розумію. Він трохи чваньковитий, як усі греки. Варто, Саню, з ним познайомитись, – сказала Надя.

– Нехай іншим часом, бо тепер мені час додому. Мачуха, мабуть, розішле за мною горничних по всьому місту. Вже вечоріє, – сказала Саня й попрощалась з Надею. Усі панни попрощались і порозходились.

Од того часу Селаброс приходив до Мурашкової сливе щодня на вечірній чай. Зоя Полікарпівна полюбила його, як сина, годувала «дульчецами», не знала, де й посадити. Вона сподівалась, що Аристид буде сватати Надю.

Настав вечір. Мати й дочка вже звикли ждати Селаброса сливе щодня. Саня й усі її товаришки зійшлися з Селабросом, згодившись з ним в усьому як з космополітом. Він зовсім причарував молодих паннів своєю красномовністю, своїми поглядами... напустив туману своїми буцімто високими абстракціями. Йому подобалась роль проводиря в кружку молодих, розвитих розумом паннів. Тиха, потайна, але палка на вдачу Надя закохалась в його гаряче й щиро.

Минув тиждень, минув і другий. Аристид Селаброс щодня заходив до Зої на вечірній чай, а після чаю Надя, Саня й Махнівська ходили з ним на прогуляння в міський парк. Одного вечора прийшла до Наді Саня, прийшла й Махнівська. Селаброса не було. Зоя подала чай. Саня й Махнівська пили чай і жартували з веселою Зоєю. Одна Надя сиділа мовчки коло столу й задумалась. Чай довго стояв непочатий, вже й прохолов.

«Не прийшов сьогодні, – думала Надя. – Що це з ним сталось? Може, в його якесь діло трапилось в банку? Але в цей час діла не буває в банку: я добре цьому відома».

– Чом ти, Надю, не п'єш чаю? – питала в неї Саня. Надя неначе прокинулась і механічно поколотила чай ложечкою. Сьорбнула вона зо дві ложечки, а її думки знов полинули десь далеко.

«Не дурно деякі мої товаришки натякали йому при мені за молдаванку, красуню панію Лупореско... Сміялись йому нею... Щось є. Може, він тепер сидить в неї за столом, п'є чай, розмовляє з нею. Вона гарна, неначе мадонна: очі карі, ясні, брови, уста кокетні... А він молодий, палкий. Він мене уподобав: це я добре знаю. Любить говорити зо мною за вищі принципи. Ми зійшлися в принципах не так, як Саня з Комашком... все змагаються. Ні! його душа якось одразу пристала до моєї душі... А сьогодні він не прийшов. Невже красуня Лупореско одіб'є його в мене? Невже я втраю його?» – думала Надя.

Вона почутила, що іздригнулась од тієї думки, неначе на неї повіяв холодний мокрий осінній вітер. І недоброхить вона чогось одразу зненавиділа ту панію Лупореско.

– Надю, пий-бо чай, бо вже усі випили! Треба посуд мити, – сказала Зоя.

Надя випила нахильці стакан чаю й другого не схотіла.

– Не прийшов Селаброс, – сказала Саня. – Підемо сьогодні не в міський парк, а в садок Романдина.

Саня, Махнівська й Надя пішли в садок Романдина. Той садок був розкинутий в кінці міста, на горі і по Боюканській долині. На боках гори й нанизу долини зеленів виноградник. Картина з садка на Боюканську долину була одна з найкращих в околицях Кишинева. Панни увійшли в садок і сіли на лавці над самісінькою горою. Вони мовчки одпочивали, задивившись

на долину. Кругом не дуже широкої долини стояли гори, перетяті узенькими щілинами. На дні долини зеленіли огороди й блищали два маленькі ставочки, неначе дві склянки, кинуті між вербами. Половина долини вже потонула в тіні попід горами і неначе засипала; друга половина була освічена сонцем і жевріла червоним світлом. Під горами в тіні біліло село Боюкани, біліла церковця. На горах і попід горами зеленіли виноградники, садки з волоських горіхів, абрикосів, черешень, біліли невеличкі молдавські хати, розкидані в виноградниках. Над долиною повівало спокоєм та свіжістю майського вечора. Тільки соловейки безперестану щебетали в вербах, ніби будили трелями засипаючу пишну долину.

Не встигли панни сісти на лавці й надивитись на картину, як позад їх почувся голос.

– А ви он де? Добри вечір! – сказав голосно Селаброс. – Поезія! картина природи! май!

Панни озирнулись. Надя аж жажнулася, аж кинулася.

– А я вглядів, як ви йшли вулицею, й мерщій повернув сюди в садок. Швидко ж ви йдете! Гнався, гнався, та й не наздогнав вас. Прудкі ніжки маєте, – сказав Селаброс.

Опізнившись на чай до Мурашкової, Селаброс став за вуглом одної ulиці й кмітив, куди піде гулять Надя. Він завжди слідкував за нею, де ступали її ноги: це в його була звичка – слідкувати або засідати на засідки на паннів.

Надя почервоніла. Вона невимовно зраділа, і в неї очі заблищали й заграли. Селаброс задивився на її очі. Він сів на лавці й мовчав.

Саня почала розмову. Вона переговорила своє й замовкла. Ніхто не обізвався й словом. Селаброс мовчав, Надя мовчала. Махнівська почала розмову, але її розмова ніби рвалася і до кінця не доходила.

Саня постерегла, що вона й Махнівська тут зайві.

– Ходім, Махнівська: маю роботу, а ти мені допоможеш в тому ділі, робота мала – за одним присідом і зробимо, – сказала догадлива Саня й встала з лавки.

Махнівська й собі встала, і вони пішли з садка. Селаброс довгенько мовчав і дивився на долину. Мовчала й Надя. І вона дивилась на долину, але нічого не бачила. В неї серце дуже тривожно тріпалось: вона почувала кожний рух його, чула кожне тріпання.

Селаброс поглядав на Мурашкову скоса, крадькома, не повертаючи до неї голови. Він примітив, що в неї щоки наче займалися й згодом ніби запалали.

Селаброс помовчав і знов скоса глянув на Надю.

Він був дуже досвідний і знав усі зміни дівочого серця; вмів читати по виду, по рум'янцях, по очах, як по книжці, і знав усі звивки серця, усі зміни почування. Очі в його стали хитрі, по-азійському хитрі, неначе в крамаря, котрий постеріг, що вже настав час останній раз забожитись – і покупець пойме йому віри, і він піддурить покупця...

«Час настав; треба приступати. Вона моя. Який цікавий роман! І як швидко дійшов він до щасливого кінця!» – подумав Селаброс.

– Ви так задивились на долину? Яка пишна долина! Є на що задивитись, – сказав Селаброс. – Якби ще тут по один бік долини було море... Я люблю море, може тим, що я зріс над морем.

– І я люблю море, – обізвалась Мурашкова, ледве вгамувавши своє серце. – Я не люблю тих дріб'язків краси природи, тих листочків та квіточок. Люблю велике море, як люблю високі поеми генія.

– Ви любите великі думи, високі поривання людського розуму? палкі поривання серця? Чи так? – спитав у Наді Селаброс.

Надя помовчала й подумала.

– Люблю і високі поривання людського розуму, і високі поривання людського серця, – сказала Надя, – але більше за все люблю розумне й корисне діло.

– Одначе ви служите в банку й порпляєтесь в нудних цифрах? – спитав у неї Селаброс.

– Ця служба зовсім негодяща, сушить мене, неначе літня спека землю. Але мушу служити, хліб зароблять, – сказала Надя.

– Душить вона й мене. Я почуваю, що я покликаний до якоїсь ширшої й вищої діяльності, – сказав Селаброс.

– До якої? чи розумової, чи поетичної, чи практичної? – різко поставила питання Мурашкова.

Селаброс трохи-трохи не прохопився: «До практичної, матеріальної», – до чого він і справді мав природжений хист, але схаменувся й тільки рукою махнув: розумій, мов, якнайкраще.

– Ходім та трохи походимо, – сказав Селаброс і встав з лавки. Надя встала й собі. Вона трохи заспокоїлась. Рум'янець трохи пригас на щоках.

– Як пишно розвилась оця алея! Ходім по алеї, – сказав Селаброс.

Вони пішли по алеї з старих волоських горіхів, що стояли довгими рядками понад самісінькою горою. Горіхи зовсім розвилися. Уся алея була пронизана вечірнім червоним сонцем і світилась наскрізь. Молоде листя пахло наркотичними пахощами.

– Величність! Ой, величність! – почав Селаброс. – І я її люблю в усьому: і в житті, і в поезії, і більш за все – в поезії людського серця. В красі людській, в красі дівочій, в дівочому серці є багато високого, поетичного.

Надя почула, що в неї серце ніби замирає.

– Краса дівоча – це найвища краса в світі, найвища поезія. Усі великі утвори геніїв тим великі, що генії найкраще постерегли ту красу: і красу лиця дівочого, і красу душі, делікатної, почутливої, – говорив Селаброс, ступаючи тихою ходою попід широкими навислими гілками старих горіхів.

– Ви людина далекого Сходу, син класичної Греції, – несміливо обізвалась Надя, і її голос насили було чути.

– Бачив я на своєму віку дівочі уста: класичні, виразні, звивчасті, з ямочками посередині, червоні, як польова маківка, повненькі, соковиті, як стигла черешня. Осміхнуться вони – з-під їх блиснуть білі дрібні зубки неначе два разочки перлів. Щось пахуче єсть в тих устах; якимсь ароматом пахнуть вони, неначе пучок майської рожі в білому букеті конвалій. А як розгоряться вони палом, коханням, як розкриються од жадоби кохання, чуєш од їх ніби дух тропічних квіток, солодкий і п'яний, як пахощі цвіту померанців, туберози, датури...

Надя прислухалась, її зацікавила поетичність і красномовність Селаброса. «Але за чий це уста він говорить? – подумала вона. – Десь-то він їх бачив... певно, в Одесі. Нащо ж він говорить мені за чужі уста, а не за мої...»

В Мурашкової здавило в грудях. Серце наче замерло.

– Бачив я дівочі очі, і не можу їх ніколи забути, – почав знов Селаброс, – в їх є ніби одлиск краси й пишності натури, і разом з тим в їх виявилась уся краса людської душі: в тих очах то світе веселий світ ранньої зорі, то смутний блиск вечірньої зірки, то горить гарячий промінь сонця... Злине радість на серце, – і з очей ллється веселий світ, сиплється іскрами, дрижить маревом; впаде смуток на серце, і виступить в очах сльоза, – світ миготить, наче промінь сонця в краплях роси; коли запалає серце коханням, – тоді очі займаються, горять огнем. Ті очі манять, як мрія, і чарують, як поезія, і веселять душу, неначе майський день, і печуть полум'ям літа. Віка блискучі, рожеві; вії довгі... Ой очі, очі! хто вас бачив раз, той повік вас не забуде.

Селаброс замовк і скося поглянув на Надю.

«Про чий оце очі він торочить? Чи він сміється з мене, чи він мене дражнить? – подумала Надя, слухаючи поезію Селаброса. – Він мене не любить, говорить за чийсь очі, не за мої. Невже я помилилась?»

Мурашкова почувала, що гнів приливає до її серця, душить в грудях. Вона глянула в вічі Селабросові, і її очі блиснули блискавкою. Селаброс очевидячки милувався тим гострим блиском її очей, як артист милується тонкими сутіннями на картині.

– Ви знаєте, за чий очі я оце говорю? – спитав Селаброс переходя.

– Ні, не знаю! – обізвалась Надя, неначе прошепотіла.###Селаброс замовк. Вони йшли далі по алеї. Од старих гіллястих горіхів понависало довге необрубане гілля. Подовжастий свіжий лист, неначе краплі, понависав масами й зачіпав їх по щоках, по плечах, їх голови по плечі були ніби оповиті зеленим пахучим листом. Алея пірнала в тінь од гори.

– Ви хіба не знаєте, за чий очі я оце говорю? – знов спитав Селаброс.

Він зумисне розпалював її серце, щоб вразити несподіванкою.

– Почім я можу знати? Хто знає чужу душу? – сказала Надя вже сердито.

– За ваші очі! – сказав Селаброс, і з тими словами він обняв її за стан і почав гаряче цілувати в очі, в уста, в щоки.

Надя ніби здеревеніла, стояла на одному місці.

– Ходім далі, моя люба, моя дорога! – сказав Селаброс, взявши Надю за руку, й хотів вести її далі по алеї. Надя стояла на одному місці; вона ще не опам'яталась гаразд.

– Ходім далі! – сказав Селаброс.

– Не піді! пустіть мене! – зашепотіла вона, й, озирнувшись назад, вона аж тоді зовсім опам'яталась. В алеї не було видно й душі.

– Ходім мерщій! там нас ніхто не вглядить! – сказав Селаброс і силоміць потяг Надю за руку. Вона подалась за ним, мов нежива.

Алея густішала. Необрубані гілки позвішувались низько й зачіпали їх обох за голову, за руки. Треба було нахилитись, щоб пройти далі. Стежки не було далі: там ніхто ніколи не гуляв. За алеєю було видно гущавину з кущів, оплетену здичілим виноградом. В алеї була густа тінь. Густе руно зеленого листу та гілок заслоняло алею зверху донизу, як густа зелена завіса. В кінці алеї, в гущавині, була неначе темна ніч.

– Не піді далі! – сказала Надя.

– Ти мене не любиш? – спитав Селаброс.

– Люблю, але далі не піді, – сказала Надя й почала пручатись.

– Йди або не чаруй мене очима! Твої очі – гострий ніж для мого серця! Я оддам за їх усе живоття. Не печи мене очима!

Селаброс знов нагло обняв її й обсилав гарячими поцілунками її очі, щоки, уста. Надя випручалась з його обнімочку. Гілка зачепила бриля на голові в Селаброса й збила його. Він нахилився, щоб підняти бриля. Надя знестямки крутнулась і швидкою ходою мерщій пішла назад без тями в голові, ніби засліплена. Селаброс розлютувався, погнався за нею слідком і ледве встиг її наздогнати.

«Ні, це не молдаванка! До кінця роману з нею не швидко дійдеш. Доведеться або мудріше хитрувать, або прикинутись, що буду сватать її. Без неї не можу жити, не можу дихати», – думав Селаброс, поспішаючи навздогінці за Мурашковою.

Надя повернула з алеї до виходу. З одного боку ріс цілий гай гіллястих оцтових акацій з голими стовбурами, з широкими пучками листатого верхів'я. Між акаціями було видно лавки; на лавочках сиділи якісь панії. Надя вгледіла їх і пішла поруч з Селабросом звичайною ходою. Вона вже зовсім опам'яталась, і їй почувалось, що ніби десь була пожежа й вона бігцем вибігла з пожежі, ніби опечена огнем. Селаброс довів її додому. Обоє й слова не промовили між собою. Прощаючись з Надею, він подивився на неї пильним, довгим поглядом, неначе хотів набратись того вогню, що палав в її очах.

Надя прийшла додому й застала там Саню й Махнівську.

– А що пак казав тобі Селаброс? – спитала в неї Саня.

– Ат! все за принципи! – знехотя сказала Надя.

– Ви ж, здається, зовсім погодилися в напрямку та в принципах, – сказала з недомислом Саня.

– Де там погодилися? – сказала Надя.

Од того часу Надя боялась сама виходить на гулянку. Селаброс слідував за нею, неначе її тінь. Швидко після того Саня з мачухою та з сестрою збирались виїхати до Одеса купатись в морі. Надя надумалась і собі поїхати з ними, щоб утікти й сховатись од настирливого й нахабного Селаброса. Вона од того часу боялась, як огню, його палкого серця, боялась стрінутись з ним на самоті.

«Нехай мине трохи часу; може й моє серце втихомириться, коли я його не бачитиму, – думала Надя, одїжджаючи до Одеса. – Або пригасне моє серце, або згорить од свого вогню».

III

В половині червця до Одеса приїхали купатись в морі два кишиневські молоді вчителі гімназії: Віктор Титович Комашко та Михайло Федорович Мавродін. Був тихий душний вечір. Комашко та Мавродін скупались в морі і йшли побережною вулицею, що виляса понад морем кругом заливу. Од складів вугілля піднімалась чорна легка курява й обсипала политу, мокру вулицю. Мостова з тесаного каміння чорніла од чорного порошу, неначе рілля. Повітря було гаряче, наче в натопленій хаті. Тхнуло духом порту: важким духом теплої морської води, смоли, земляного вугілля, диму од паровиків залізної побережної дороги. З политої мокрої мостової піднімався бпар. Паничі дійшли до широких кам'яних сходів, що спускаються з спадистої невисокої гори, неначе широке розстелене полотнище. Всюди по сходах вештались пани з простирадлами в руках, обвитих ремінцями, панії з гарненькими плетеними кошиками в руках, з котрих витикались вишивані рушники та тонкі простирадла. На верхніх східцях вгорі сиділи густими рядками няньки з дітьми, мамки та усякі міщани, неначе кури на сідалі. Паничі вийшли на верх сходів, неначе вилізли на якусь башту: вони аж обливались гарячим потом.

– Сідаймо тут коло кофейні та нап'ємось чаю, – сказав Мавродін, – нема спроможності йти додому.

– То й сідаймо, – обізався його товариш Комашко, одсапуючи, – в мене усе тіло розімліло.

Вони сіли коло столика, що стояв з самого краю недалечко од сходів, коло самісінького кам'яного низького парапету. Парапет стояв над мурованою стіною, а під стіною на терасі гори коло самісіньких сходів розстелявся парк з миршавих акацій; в садку жовтіли доріжки й стежки, що вилися до літнього дерев'яного театру. Комашко впав на стілець, сперся на широкий мурований парапет і дивився вниз на терасу, засаджену акаціями, на людей, що вештались внизу по стежках. Мавродін покликав служника, котрий вибіг з кофейні, гарної, як мавританська капличка. Слуга приніс чай. З-під напнутої над столиками та стільцями парусини було видно усей бульвар понад горою, на котрому вешталась подекуди публіка. Через парапет було видно усей залив, широку далеч синього моря, обидва порти; з одного боку заливу було видно плисківату Пересип над морем, з другого боку заливу піднімалась висока гора Ланжерон, котра вганялась в море.

Комашко та Мавродін мовчки дивились на широку картину заливу та моря. Сонце впало в степ за плисківатою Пересипсю. Небо горіло. Вода в заливі червоніла. Між червоним небом та водою чорніла довга смужка невисокого берега, що десь далеко-далеко тонула в імлі й була неначе намальована пензлем на червоному прозорому склі. Була година й суша. Надворі було тихо. На морі стояв великий корабель, спустивши білі вітрила, неначе крила, й ніби дрімав, мов лебідь на воді, а за ним на обрії видно було смугу сизого туману, в котрому ворушився парохід, а над парохідом пасмо чорного диму ніби плуталось в тому тумані, неначе чорна нитка в білій тканці... Залив, порти, рядки кораблів в портах ніби дрімали й засипали, вкриті синім шатром неба, облиті червоним гарячим одлиском од неба та води.

Трохи одпочивши, Комашко почав пити чай. Публіка все густішала на бульварі. Комашко придивлявся й уважливо слідкував очима по бульварі, бо напевно знав, що Саня Навроцька дійсно поїхала до Одеса купатись в морі. Несподівано він вхопив стільця за спинку й прихилив до стола.

– Для кого це ви готуєте місце? – спитав Мавродін. – Певно, для Сані Навроцької?

– Та вжеж! – сказав Комашко. – Вона тепер в Одесі.

– Мабуть, вийде на бульвар на прогуляння, – обізався Мавродін.

Комашко був один з найлуччих педагогів в гімназії. Він був височенький на зріст, тонкий станом, з смуглявим матовим лицем і не кидався в очі красою. Тільки його великі гострі карі

очі виявляли й глибоку думу, і велике завзяття. По батькові й матері він був українець, але одна його баба була грекиня: його великі гострі очі блищали, як у грека. Комашко родився й зріс на берегах Дністрового лиману. Чесний, правдивий, дуже нервовий на вдачу, він просто й сміливо виявляв свої думки, свої гадки, не здержувався в словах ні перед ким. Тоді, коли він говорив за будлі-який неправдивий, нечесний вчинок, в його руки трусились, голос тремтів, на очах виступали сльози. Перед нечесними людьми він більше од усього не міг вдержати течії красномовного слова, й говорив сміливо, й просто нехтував ними, й ненавидів їх.

Комашко, син небагатого батька, зріс в степах, любив свої степи, любив народ, був народцем, любив українську мову, бажав щастя й добра своєму народові. Для його як для демократа були дорогі інтереси як свого народу, так і інших слов'янських і навіть неслов'янських народів.

Мавродін був родом з-під Маріуполя, з одного міста коло Азовського моря. Його батько був грек, а мати – українка. Він вмів говорити по-українській, зріс серед українського народу й звик до його. Як народовець він присвятив себе на службу українському народові. «Не заводите же мені Греції над Азовським морем! Буду працювати для того народу, серед якого живу», – говорив він Комашкові. І він пристав до українців. Мавродін держався такого самого погляду та пересвідченнів, як і Комашко, але був тихий, смирний чоловік, обачний та обережний в словах, навіть трохи хитрий. З його уст не злітало ні одного зайвого слова перед людьми незнайомими, чужими й небезпечними. Він тільки піднімав голос тоді, коли його проймала до серця яка-небудь викохана ідея, а найбільше ідея за національну самостійність, за українське письменство та добробут українського народу...

Випивши чай, Комашко знов повернувся до моря й задивився на широкий морський простір. Задума й жаль засвітилися в його великих виразних очах.

– Що ви таке вгляділи на морі, що так задивилися на його? – спитався в Комашку з осміхом Мавродін.

– Задивився на море, – сказав Комашко, – бо люблю величність в натурі: люблю море, високі гори, стрімкі скелі. Хотілось би мені побачити високі гори, що верхами досягають до хмар, здорові ріки, широкі, без кінця прерії.

Величність будить в моєму розумі вищі думи, високо піднімає душу. Як мені хочеться побачити великі європейські города, постерегти їх життя, не матеріальне тільки, а й життя вище: прогресивний рух думок, соціальний рух, що прокладає стежки до нового прогресивного життя в наступаючих часах.

– А мене зовсім не кортить подивитись на те диво, – обізвався Мавродін, – доволі з мене й наших херсонських прерій та надморських наших городів.

– Люблю усе величне, грандіозне в усьому; люблю читати за славні великі історичні події, за великий рух народів, за великі реформи, за високі розумові питання, що запалювали, мов іскри, життя народів і піднімали його хвилями, як буря піднімає часом страшні хвилі на морі. Коли читаю за великі події, моє серце швидше кидається в грудях, дух піднімається високо. Здається мені, неначе я сам живу в ті часи, перебуваю усю турботу того часу. Коли читаю про заграничне сьогочасне життя, про заграничний будь-який рух, то ніби чую пульс того руху, чую одгомін його в своєму серці. Серце оживає, душа чогось радіє. Надія світить мені. Люблю життя, люблю ворущню, люблю заглядати уперед, сподіватись чогось кращого, жду з нетерплячкою. Летів би туди, злився з тим життям, та... люблю дуже рідний край... А наше життя? мертвота, однаковість, однотонність... Ні руху, ні свіжої думки: будень, усе будень, – і не знаю, коли те свято буде? [Усе мертво, неначе ріки, сковані льодом.

«Знаю тебе добре; знаю твої сили і пал твоєї душі; знаю, що ти призначений на щось вище, але знаю, що грім б'є у високе дерево в лісі», – подумав Мавродін і здихнув.

Йому стало жаль свого приятеля.

– Правда ваша; сум бере, як подумаєш, – сказав Мавродін, – але чи ми ж тому винні?

– Знаю, хто винен, хто закував в кайдани нашу мисль, але од того мені не легше, – сказав Комашко, – а як би хотілось пережити нову фазу людського життя, пережити мислями, взяти гарячу участь в ділі!.. Я хочу діла і діла доброго, на користь людськості і... мушу зостатись тільки з мислями, з задавленою енергією. Важко, невимовно важко! наче камінь лежить на душі. Чую, що якась темна, груба, некультурна сила насила на нас і душить, як кам'яна гора! Але чую, що мене і сам чорт не задушить; іншим духом віє тепер на світі... Коли б хоч вернулось наше історичне минуле; який-то був би тепер прогрес! Я не говорю про форми нашого історичного минулого життя... Форма його не сучасна... Але його дух громадський, вибірчий, вольний, як воля...]

Комашко замовк і довго дивився на море, потім важко зітхнув.

– Чого це ви так важко зітхаєте? – спитав у його Мавродін.

– Хіба ви й не знаєте, чого я зітхнув? – обізвався Комашко. – Згадав Саню Навроцьку. Куди не піду, на що не гляну, думка моя за неї, неначе тінь моя за нею слідком ходе. Од того часу, як побачив її, як вподобав її, я неначе на світ народився. Неначе для мене сонце вийшло з-за хмар після довгої негоди та сльоти; наче сонце, освітила вона мою душу, звеселила серце, закрасила життя, збудила потяг до чогось вищого, кращого. Любов – велика психічна сила! Правду співають в пісні: «Ти в мене одна, як ясна зоря вечірня світиш». Не знаю, чи будеш ти, зоре, світити для мене весь мій вік, чи незабаром зайдеш для мене навіки?

– Чого це на вас найшла така сумна поезія? – спитав Мавродін.

– Вільний час, одпочинок, море, поезія... а перше за все любов, любов – найвища поезія, світ для серця, сонце в нашому хмарному буденному животті, – сказав Комашко.

– Чи в вас з Навроцькою хоч трохи пішло діло на лад? – спитав Мавродін.

– Хто його зна, – сказав Комашко. – Не можу напевно сказати, бо не можу вгадати. Я часто буваю в її батька, цілі вечори балакаємо з нею. Часом вона буває до мене привітна, ласкава. Часом моя розмова її зацікавить; в неї очі засвітяться привітом, ласкою, дають надію. Але часом ми в чомусь не зійдемося думками й поглядами, довго змагаємось. Вона не дуже-то здатлива, стоїть уперто на своєму, а я не хочу поступитись своїми пересвідченнями. І я бачу тоді в її очах байдужність до мене, навіть холоднечу. Тоді я й сам збайдужнію до неї, навіть розсердюсь, і – вертаюсь додому з тугою на серці. Чи кохає вона мене, чи бавиться моєю вченою розмовою, – ніяк не вгадаю. Здається, я її зацікавив більше розмовою, ніж своєю особою. Чи можна пак молодих дівчат причарувати розумом та сьогочасними питаннями?

– Трудно. Я їх багацько знаю, але мало між ними розвитих розумом, зацікавлених наукою, сьогочасними питаннями. Їх причаруєш більш очима, ніж речами, – сказав Мавродін. – Але Саня не з таких: вона серйозно цікавиться наукою й усякими ідеями, може, тим, що не вітрогонка якась, хоч і весела й любе жарту. Але, сказати правду, вона натуриста, ще й до того трохи опришкувата.

– І я це постерегаю. Але знаєте що? Ми з Санею ніяк не погодимось в деяких принципах, – сказав Комашко. – Вона людина правдива, щира, непотайна; дума й говоре сміливо, часом надто різко й гостро. Її пересвідчення правдиві, щирі й гуманні. Але вона врешті – космополітка. Нашого українського, національного, народного питання вона або не тяме, або не має до його спочування й потягу. Я бажаю, щоб моя жінка була зо мною однакових пересвідчень в однакових принципах. З ворогом моїх пересвідчень, таким, як Санина мачуха, я зроду-звіку не ожениюсь.

– Не поберуся я й з такою панною, що буде виганяти з сім'ї, з дому національний український дух, народну українську мову, – сказав Мавродін.

– Космополітизм знайшов в Сані добрий ґрунт, – сказав Комашко, – хоч вона по батькові та матері українка, але зросла в Кишиневі серед мішанини сливе десяти національностей, не знає добре ні українського, ні молдавського народу, не знає гаразд мови ні української, ні

молдавської. Та й мачуха її йде проти українщини й проти мене; вона, надісь, лякається мене й боїться за свою меншу дочку Маню, щоб я часом не мав на неї впливу.

– Як же старі стають до вас? – спитав Мавродін.

– Старий Навроцький людина проста, чесна, він одразу полюбив мене, а мачуха й досі скося поглядає на мене, – сказав Комашко і втирив очі в червоне ясне небо, неначе в йому шукав собі поради.

В той час з'явилась на бульварі Саня Навроцька. З нею рядом йшла Надежда Мурашкова. Комашко вгледів паннів, схопився й побіг до їх назустріч; слідком за ним пішов Мавродін. Привітавшись до паннів, вони попросили їх сісти за стіл. Саня ступила на доріжку між двома рядками стільців та столів, потім ніби пурхнула по доріжці жваво й проворно і ніби впала на стілець. За нею, неначе навздогінці, повагом йшла Мурашкова; вона сіла коло стола поруч з Санею.

Комашко повеселішав. Очі в його засвітилися. По його нервах, ослаблених од морського купання, ніби вдарила жива електрична течія. Мавродін миттю побіг до кофейні і звелів подати паннам чаю.

– Ой Вікторе Титовичу, чи нема в вас часом окулярів? – спитала весело Саня.

– Нащо це вам окуляри? – спитав Комашко. – В Кишиневі ви їх ніколи не чіпляли на ніс; хіба оце за тиждень старі стали?

– Оце перейшла бульвар, та як глянула на убори одеських дам, то трохи не осліпла! – сказала Саня. – Рябо, червоно, зелено, жовто, синьо й усяково. Йде проти нас здорова, огрядна купчиха єврейка. Пописана й помальована, неначе індійський ідол. Я на її постаті налічила вісім кольорів! Подумайте собі: сукня ясно-червона, накидка темно-зелена, на шиї разок товстих круглих коралів і золотий здоровий медальйон на товстому золотому ланцюжку, ще й зверху рожева стрічка з довгими кінцями до пояса; на грудях синя стьожка: через усі груди до пояса теліпається золотий ланцюжок, а серед грудей зверху на гудзику вона причепила золотий годинник, неначе орден якогось індуського лева або тигра. На голові чорний парик з начосами, а на парикі копиця жовтих та червоних рож, а зверху стримить чорне перо. Прикиньте до того білі черевики з срібними застібками – і вийде американський парадовий індієць! Ну і вподобав убранні в тутешніх дам! неначе в Константинополі, абоощо.

– Мішанина східних та й європейських рас – мішанина й європейського з турецьким, – сказав Комашко.

– Та які багаті, неекономічні убори! – обізвалась Мурашкова. – Купецький Одес не знає економії.

– Отам-то мабуть принципів під тим париком та страусовими перами! – сказав Комашко.

– О, певно, багато: принцип кукурудзи, принцип пшона, принцип гречки, принцип полови – і пануючий принцип убрання біблійної Савської цариці, – сказала Саня. – Це один принцип, що од часів Соломона та Савської цариці, надісь, тільки й дійшов до наших часів незмінно.

– Ви така палка оборонниця жіночого питання й нападаєтесь на дам, – сказав Комашко.

– В чому в чому я оборонниця жіночого питання, тільки не в цьому; це залишаю будлі-кому іншому. Я в своєму сірому добрі вибігла на гулянку між їх, неначе сірий вовк з лісу, бо кажуть же: «Що сіро, то й вовк», – сказала Саня й весело зареготалась.

– Добре ви обписуєте, їй-богу, добре! – сказав Мавродін.

– Пишуть же паризькі газети за дамські убори на великих аристократичних балах, – сказала Саня. – Якби в нас був такий звичай, то одеські газети мали б багатющий матеріал. Чи не скопіював часом Флобер в своїй «Спокусі св. Антонія» з одеських дам Савської цариці, що з'явилась в мріях святому Антонієві в Фіваїдських пущах?

– А в нас в Одесі є таки чимало Савських цариць, – обізвався Мавродін. – Он, гляньте, йде їх ціла метка, а ондечки за столом сидять аж чотири!

Саня замовкла й трохи зморщила брови; вона не могла знести, коли який-небудь панич говорив щось неадекватне за жінок, або сміявся, або навіть критикував їх.

– Треба б намовити Селаброса; от намалював би їх в будлі-які газети! – сказав Комашко. – Ця робота якраз личила б йому.

Мурашкова кинула на його очима й почувтила, ніби він пустив на неї гостру стрілку і та стрілка влучила їй десь в саме серце; вона почувала, що в неї в грудях десь зацміло гостро й боляче. В неї очі стали сердиті, брови насупились.

– Ти, Саню, й сама обписала б незгірше Селаброса, – обізвалась Мурашкова.

– Якби я почала писати, то писала б не з одної чорнильниці, – сказала Саня.

– Одної чорнильниці було б вам мало? – спитав Комашко.

– Щоб обписати цей убір з маленькою, бачте, ілюстрацією, я поставила б на столі з вісім чорнильниць, з усякими фарбами, – сказала Саня, – почала б писати зверху, цебто з голови, чорним, потім жовтим, потім червоним, далі золотим, далі синім, ще далі зеленим, а на споді намалювала б червоні панчохи в срібних черевиках і підписала б: «Це індійсько-одеська благородно рождена маркиза од кукурудзи, вівса та ріпаку!» І послала б в «Новоросійський телеграф».

Саня зареготалась, за нею зареготались усі. Одна Мурашкова ані осміхнулась.

– Саню! Бога ради! Чого це ти так розходилась? – обізвалась Мурашкова з докором.

– Це на мене, бач, злинув поетичний дух з одеського бульвару, – сказала жартовлива Саня. – Найшла на мене поетична творчість, якої я в кишиневській куряві не чула в собі.

– Може, ви приїхали лічитись купанням од якоїсь слабості? – спитав в Сані Комашко.

– Борони Боже! я здоровісінька. Але не думайте, що я приїхала на купання, як їздять наші степові дідички, щоб втопити нудьгу в морі, – сказала Саня. – Ця забавка коштувала б недешево і була б схожа на панські примхи.

– Я й не думаю так, – сказав Комашко. – А хоч би й так! Чом же не поїхати й не побавитись тому, хто має вільний час, хто має за що забавляться.

– Моя мачуха слабує на нерви, й лікарі послали її на море лічитись купанням, а вона взяла мене й сестру з собою, – сказала Саня. – Папа приїде до нас через тижнів два, потім буде навідуватись до нас, бо йому не можна кидать служби в канцелярії.

– Тобі, Саню, треба б таких ліків, щоб ти стала не така весела, – обізвалась Мурашкова.

– Ось потривай! Як почну купатись, то, мабуть, загублю в морі половину веселості, бо од морської води спочатку людина стає малосила, – сказала Саня, – тоді посідаємо, понадимаємось та й будемо мовчки дивитись одна на одну, – сказала Саня.

– Лучче не надимайтесь, бо веселість вам більше пристає до лиця, – сказав Комашко. – Чи довго будете купатись в поезії, чи то пак в морі?

– В поезії – ладна купатись цілий вік, а в морі, мабуть, до самої осінньої поезії, – сказала Саня.

«Ти сама вся поезія, й поезія розумна, висока, як поезія великих геніїв, – подумав Комашко і насилу здержав зітхання в грудях. – Чи для мене ти світитимеш, чи моє життя звеселиш своєю поезією, чи, може, на іншого спаде твій світ?..»

Комашко задумався й мовчки милувався веселими Саніними очима, ловив кожний її рух, ловив кожне її веселе слово. Усе, що вона говорила, здавалось йому сто раз цікавішим, і веселішим, і розумнішим. Він слухав її розмову й не міг наслухатись, неначе слухав якісь мелодії, гучні, веселі, чаруючі, що ніби сипались перлами, як радісні мелодії Моцарта.

– В якому ж місці ви думаєте купатись? – спитав у Сані Комашко.

– На Великому Фонтані. Ми вже найняли кімнати в монастирській гостиниці, недалечко од моря, коло самого монастиря, – сказала Саня.

– А ви самі приїхали? – спитав Мавродін в Мурашкової.

– Сама. Моя мати нездужає. Я з Санею буду жити на Великому Фонтані, в тій самій гостиниці, – обізвалась Мурашкова.

– А ми купаемось тутечки, в самому Одесі, – обізвався Комашко до Сані.

Ще ніколи Саня не здавалась йому такою гарною, як цього вечора. В легенькому сіренькому убранні, в солом'яному капелюсі з ясно-синіми незабудками, з блакитною стьожечкою на одному плечі, вона уся ніби сяла й звеселяла Комашка, наче теплий промінь весняного сонця. Ясно-синій колір дуже приставав їй до лиця.

Комашко примітив, що Саня зраділа, побачивши його. Вона говорила до його привітно, сміялась, жартувала. Саня справді не нудилась за ним. Їй подобалась його широка просвіта, нові погляди та пересвідчення. Вона любила розмовляти з ним, слухать його цікаву розмову, але до того часу... щиро любила тільки його душу й розум. Подобались їй тільки жваві, великі, розумні карі очі та його струнка рівна постать.

Пішла далі звичайна розмова про одеських та кишиневських знайомих. Усі були вільні од роботи, всі виїхали відпочивать та гуляти, усі були молоді, через те були веселі й щасливі.

На бульвар налінула публіка, неначе полились хвилі з моря. Народу натовпилось такого багато, що ледве можна було протовпитись. Прислуга в кофейні бігала, вешталась, мов несамо-вита; в її руках ніби літали стакани з чаєм та кав'ям, з кухлями пива, з тарілками мороженого.

Вечір догорав. Залив став темно-рожевий. Духота спадала. З моря потяг свіжий, тихий вітрець, неначе махнув тихо крилом і приніс з собою свіжість, морську воگیсть і вплив в потомлених, ніби пов'ялих од спеки, людей жвавість. Стало легше дихати; усі якось повеселішали й побадьорнішали.

Між столами несподівано з'явився Аристид Селаброс: він углядив здалеку Мурашкову й своїх кишиневських знайомих.

Селаброс приступив до стола й привітався з паннами та з паничами. Мурашкова подала йому руку і вся ніби іздригнулась. Червона стьошка на її грудях затрусилась. Вона спанула. На щоках і на висках виступив густий рум'янець. Селаброс сів проти неї, глянув їй в очі й осміхнувся. З-під його макових уст блиснули два рядки білих рівних міцних зубів. Очі стали ласкаві, солоденькі, і його лице стало ніби солоденьке.

Мурашкова глянула на його, на повні губи, і в неї очі заграли, сипнули іскорками. Вона зараз заслонила їх рожевими віками, щоб не виявить тривоги, свого серця перед приятельками.

«Яким способом Селаброс дізнався, що я поїхала до Одеса? Я йому за свій замір нічого не казала, зумисне не казала: виїхала нічним поїздом потаємці, крадькома, щоб він за те не знав. Я боялась свого палкого серця; боялась гарячого кохання Селаброса, як бурі, боялась зійтись з ним на самоті, в чужому місті, між чужими людьми...»

Вона думала й турбувалась і за себе, й за його, а найбільше за свою репутацію. Рум'янець сплив з її лиця. Селаброс таки вислідкував, як вона виїхала до Одеса, й собі рушив наслідці за нею.

– Ваша мама звеліла передати вам поклін, – промовив Селаброс, дивлячись ласими очима в очі Мурашкової, як дивляться дуже ласі діти на конфекти.

– Спасибі вам. Чи мама здорова? – спитала вона.

– Здорова, – сказав Аристид. – Чи довго пак будете жити в Одесі? Де ви знайшли собі пристановище?

– Як довго будемо жити в Одесі, я й сама ще не знаю. Буде тепла вода в морі, будемо купатись, а як похолоднішає вода на довгий час, то й вернусь додому, – сказала Мурашкова, але про своє житло вона зумисне не сказала.

Розмова між ними увірвалась, як нитка, несподівано перетята ножем. Усі замовкли. Селаброс не зводив очей з Мурашкової. Йому було приємно мовчати й дивитись на її очі, дивитись на її уста. Мурашкова спустила очі; вона ніби боялась глянути на його. Якесь важке передчування збентежило її душу.

Тим часом знайомі паничів та паннів, вгляdivши їх за столом, почали сходитись до столу. Прийшов Фесенко, молодий вчитель одної одеської гімназії, високий, плечистий, гарний з лиця. Убраний в літнє убрання з шовкової біло-жовтуватої чесучі, з дорогою елегантною паличкою в руках, в пенсне в золотих обідках, Фесенко виступав кавалером, джентльменом. Він скинув циліндер, зручно зняв пенсне і зробив салоновий поклін дамам. При поклоні він схилив свою чорноволосу голову трохи набік і подавав усім руку якось по-панянській. Цих манер він набрався в салонах одеських купців, де бував в гостях. Син простого одеського міщанина, він ліз в пани з усієї сили, тисся між багатириб, шукав з багатирибми знайомості і знаходив її... через своїх учеників. Щоб запобігти ласки в одеських аристократів, він писав частенько до батьків, як вчать їх діти, ходив сам в багаті доми буцімто задля того, щоб подати звістку за дітей. Знайомість помаленьку заводилась і міцніла. Декотрі купці просили його заходити до їх в гості. І Фесенко втербився в їх салони. Фесенкова голова була вільна од усяких ідей, окрім тих, які панували в вищих кружках... Він підлашжувався під погляди тих кружків, бо був кар'єрист. Наукових книжок він ніколи в руки не брав. Коли траплялось йому сказати яку-небудь українську приказку, то він вимовляв її на великоруський лад, як деякі наші трошечки просвічені пани, котрі хотять показати, що вони вже зовсім спаніли і не можуть навіть вимовити по-українській доладу й одного слівця.

На гарячому півдні ніхто не носить рукавичок, бо вони од поту на руках зараз стають мокрі. Фесенко носив рукавички ясно-бузкового кольору. На долонях, на пучках пальців у його виступили мокрі плями.

Фесенкові не було де сісти. Він став за стільцем в Сані Навроцької й почав говорити їй солоденькі компліменти. Навроцька обзивалась до його знехотя, неначе одбувала панщину. Комашко іронічно осміхався й тільки переглядався своїми карими ясними очима з Навроцькою.

Небо над морем неначе жевріло. Почало сутеніти. На бульварі засвітили газове світло. Світ залив бульвар, кофейню, сходи. Публіки набралось сила. Коло самих сходів в дерев'яному кіоскові заграли військові музики. Купи людей ніби стрепенулись. Розмова стала голосніша й чутніша, ніби десь загув рій в улику, стривожений людською рукою. Усе суспільство повеселішало. На невеличкому плацу коло музик стовпився народ, неначе на ярмарку. По алеї сунулась така густа, ніби суцільна маса народу, що й протовпитись було трудно. Бульвар для гуляння дуже малий на Одес.

Довгими рядками товпились без смаку убрані смугляві дами, гостроносі, з східними грубуватими пружками лиця. Подекуди рябіли ясні костюми українські, мішані з смугнастими молдавськими¹ та болгарськими. На заливі, у закутку коло берега, ще лисніло рожевим світом широке плесо. Море стало вже чорне. Воно ніби дрімало, засипало. В обох портах заблищало на кораблях світло. Залив згодом став ніби вкритий здоровими зорями. Далеко-далеко на ріжку в карантинній пристані тихо повертався ліхтар на маяку, кидаючи на море, на порти то ясно-червоний, то зелений, то синій, то жовтий світ.

Внизу за парашетом бульвару, з садка, що розрісся по терасі, заблищали газові ріжки. Вгорі на бульварі, внизу в садку, в портах і далеко на морі – скрізь лилося багато світу, перемагаючи догоряюче червоне небо. Надворі стало свіжіше. З моря потягло тонкими пахощами морської води. Скрізь світ, блиск, шум, гам, гомін, веселість! Гук оркестру зверху на бульварі перебивав гук музик внизу, коло літнього театру. Все це зачіпало й ворушило нерви. Люде забували турботи дня, клопоти життя. Наші знайомі панни та паничі довго сиділи й балакали. Усім було гарно, приємно й весело. В очах у всіх світилась радість; то був час спокою, спочинку.

Між столами з'явилась здорова, велетенська постать і попростувала до того стола, де сиділи панни та паничі: то був знайомий і сусіда Комашка та Мавродіна, Сергій Степанович

¹ Тут помилково було «мордовськими» (ред.).

Бородавкін. Бородавкін був син багатого херсонського діди́ча, потомка одного з тих московських панів, котрі загарбали собі давні запорозькі степи. Його батько був страховищем, катом для кріпаків, для жінки, для сина, для дочки. Село й діди́чева сім'я тільки тоді оживали, як пан виїздив на кілька тижнів в Нікополь або в Херсон.

Погонич, вертаючись з порожнім екіпажем, приїхавши на гору, під котрою стояло село, ставав на козлах, махав шапкою, махав батогом і кричав на все село: «Нема пана! нема пана!» Ці слова долітали до панської садиби й дому, що стояв зараз під горою, розносились блискавкою по селі. Сім'я Бородавкінова вибігала з покоїв, раділа; все село хрестилось на радіощах... воно тільки жило й дихало тоді, коли пана не було вдома...

Старий Бородавкін держав в руках село і сім'ю, неначе в залізних кігтях з гострими пазурами. Жінка його з київських діди́чів, що були уніатами, незабаром вмерла з горя. Дочка Христина втекла вночі через вікно й потаєнці повінчалась з сусіднім діди́чем Милашкевичем. Сино́ві не давав батько й зайвої копійки в руки. Молодий Сергій Бородавкін був вже рік в університеті, як наглою смертю помер його батько. Сергієва широка натура, ви́кохана в широких степах, випостившись за живоття батька, дала собі волю після його смерті, тільки на інший спосіб. Сергій, допавшись до батькового добра, програв, прома́йнував свою землю, усе своє добро, програв останню четві́рню коней з каретою, кинув університет, оженився з простенькою міщанською дівчиною в Одесі й, нагулявшись донесхочу, врешті мусив йти на службу в залізнодорожну контору.

– Чого це ви так пізно вийшли гуляти? – спитав в Бородавкіна Комашко.

– Скуповував харч для сім'ї. Ми вже знайшли дачку на Великому Фонтані, над самісіньким морем: будемо купатись. А це мене жінка послала закупить харчі, – сказав Бородавкін.

Бородавкін вже три дні скуповував провізію, а жінка й діти сиділи над морем без чаю, сахару та без грошей. Бородавкін гуляв собі в Одесі й навіть забув за сім'ю.

– А чи чули, які скандали трапились у нас в Кишиневі? – сказав несподівано Бородавкін.

– А що? – гукнули усі в один голос.

– Офіцери в клубі побили діди́ча Лупурелло.

– Яким способом? – спитали усі.

– Грали вони в карти та пили до півночі в міському садку, а потім полаялись. Лупурелло вхопив пляшку, кинув на офіцера. Пляшка полетіла на сусідній стіл і впала перед Караладжі, перед самісіньким його носом. Офіцер кинув на Лупурелло паляницю; паляниця потрапила в голову якійсь дамі; Лупурелло вдарив офіцера палицею. Тоді всі офіцери сунулись до Лупурелла, добре попобили його, а далі перекинули через стіну на вулицю.

– Хіба ви були оце в Кишиневі? – спитав Комашко.

– Ні, – каже Бородавкін.

– Може, це в газетах написано? – спитав Комашко.

– Ні. Я чув оце тільки що на вокзалі, – сказав Бородавкін.

– Хіба ви оце думали їхати в Кишинів? – спитала в його Саня.

– Та ні! Я проводив на вокзал одного нашого кишиневця. Та там в Кишиневі вийшла ще й друга штука. Поруновський хотів стріляти за свою жінку з ловеласом Кочу. А знаєте, яка вийшла між ними дуель? Вони кинули жеребки, кому зостатись в Кишиневі, а кому виїхати на п'ять років з Кишинева. Ловеласові Кочу випало виїхати, і він виїхав, а чоловік зоставсь із жінкою.

– А що ж на те жінка? – питали в Бородавкіна.

– Жінці байдуже: вона любила їх обох однаково, – мовив Бородавкін.

Усі кругом стола зареготались. Засміялись і коло столів, близьких од їх, бо й там чули оповідання Бородавкінове. В Кишиневі на сто тисяч жильців тоді не було ні одної газети. Бородавкін був тою місцевою газетою. Він скрізь бував, скрізь нишпорив; знав, де хто буває в гостях,

що робить, хто з ким змагається, хто з ким полаявся, хто з ким кохається. Його усе це страшенно цікавило. Коли він подавав ці новинки, його випнуті сірі здорові очі аж крутились.

– А знаєте що, панове? Поїдьмо завтра на Малий Фонтан усі гуртом. Я вже давно там був. Походимо, погуляємо, поснідаємо та й додому на обід вернемось, – гукнув Бородавкін, махнувши своєю зателепуватою рукою.

– Може й в карти там пограємо? – сказав іронічно Комашко.

– То й пограємо. Воно, бачте, над морем... може, буде смачніше. Знаєте, природа... море... свіже повітря, поезія, взяв би його дідько! – сказав Бородавкін.

Його гадка усім була сподобна. Усі приїхали до Одеса, щоб побавитись.

– То й поїдьмо! – гукнули всі, навіть панни.

– Збірне місце буде коло собору, на сквері. Завтра в десятій годині сядемо на трамвай та й махнемо, – сказав Бородавкін.

– То й махнім!.. А ви поїдете? – спитав Комашко в Сані Навроцької.

– Поїду, чом же не поїхати, – сказала вона. – Як ви поїдете тільки з своїм кружком; я не люблю, як наїде багато людей, та ще незнайомих.

– Усі, усі, скільки нас тут є, а чужих нікого не треба! – крикнув Бородавкін. – Усі свої, і нікого чужого – ані однісінької людини.

– Та не кричіть так здорово, та не махайте руками, бо вашу постать видно на весь бульвар! – сказав до його Комашко.

– Так завтра в десятій годині? – знов гукнув Бородавкін, прощаючись і похапком тикаючи всім руку, – я дам не силу, бо присилувати когось до забавки трудно... Але сподіваюсь побачити там і вас, дами!

– Добре, добре, – сказали панни.

Бородавкін потягся поміж стільцями, ледве несучи свої важкі широкі плечі та здорову голову в солом'яному широкому брилі.

Несподівано схопився з моря вітер. Засипаюче море неначе зітхнуло й дихнуло міцними грудьми на берег. Вітер дмухнув на бульвар. Широкі полотнища парусини заметлялись над столами та головами публіки. Парусина бахкала, надувалась, коливалась, неначе хотіла зірватися з шнурів. Акації й чинари зашелестіли, газові ріжки замиготіли. Стрічки на дамах заметлялись. Подекуди злітали брилі з голів і падали на публіку. Публіка заворушилась і почала розходитись. І знов вітер несподівано впав так швидко, як і схопився, неначе море позіхнуло раз, другий спросоння та й знов заснуло.

Саня Навроцька та Надежда Мурашкова підвелись з стільців. Паничі повставали, пішли слідком за ними й провели їх до гостиниці.

IV

Другого дня була неділя. Ранок був погожий, ясний та душний. Чималий сквер біля одеського собору аж лиснів, зелений та свіжий, политий водою, залитий гарячим світлом сонця. Алеї з акацій кругом скверу, купи кущів на зеленій свіжій траві, клумби широколистих квіток – все ніби мліло в ясному гарячому світі. Фонтан коло самого собору бризкав ніби разками дрібних крапель. Краплі блищали й миготіли на сонці, неначе розсипані діаманти. Люде вештались на сквері. Усе було залите світлом. Скрізь був рух, скрізь кипіло життя великого міста. Була вже десята година.

Віктор Комашко перший прийшов на сквер і сів на лавці в тіні густого чинара. Він зумисне поспішав прийти поперед усіх: в його було на думці стрінуги Саню й поговорити з нею на самоті. Комашко обвів очима всі доріжки на сквері, де скрізь ворухнулись, неначе в хрещика грали, люде. Сані ніде не було видно. Перед очима в Комашка стелилась широка, перша в Одесі, Дерибасівська вулиця, обсаджена двома рядками акацій. Вона йшла до моря, трошки западаючи в переярку, і через ту вулицю, як через ворота, було видно в далечині широкий простір: гору Ланжерон над морем, а коло гори синє широке море, закутане в білий, легенький, прозорий туман.

Комашко задумався, втупив очі в сизу імлу на морі, де блищали золоті скалки на воді, де біліли вітрила кораблів. Він неначе бачив в тій срібній імлі, в тому ворухливому жвавому морі жваву Саню, бачив її сині очі, ясні кучері, обвиті блакитними незабудками. Вона ніби мріяла перед ним в тій поетичній далечі, неначе легенький херувим.

Легенька м'яка рука тихо впала на Комашкове плече. Він увесь кинувся, як кидаються дуже нервові люде. Перед ним стояв Мавродін. Він зняв солом'яного бриля й обтирав піт з лоба та пригладжував гладенько причесані виски, ще мокрі після купання.

– Чого це ви задумались? – тихо спитав Мавродін.

– Хіба ви не знаєте, за що я думав? – обізвася Комашко. – Хочу не думати за неї і все-таки думаю: вона ніколи не сходить з моєї думки: неначе якісь чари наслано на мене.

– Нема? – спитав Мавродін.

– Нема! Жду, жду, не діждусь. Може, вона передумала й не поїде з нами на Малий Фонтан, – промовив Комашко.

– Шкода буде, – сказав Мавродін і сів на лавці попліч з Комашком. – А вже б час їхати, поки не вдарила спека, – сказав Мавродін трохи згодом.

Тим часом в сквері між акаціями замиготів білий круглий бриль Аристиди Селаброса. Бриль то зникав за купами кущів, то знов виникав між акаціями. Довга біла стьожка, обвита кругом бриля, спускалась кінцями на плечі і метлялась од швидкої ходи. Селаброс ходив по алеях і кидав гострими очима по доріжках в сквері, швидко повертаючи свою кучеряву голову на всі боки. Він виглядав Мурашкову. Мурашкова з'явилась на кінці алеї. Селаброс побіг до неї назустріч. Він взяв її за руку й так міцно здавив, що вона насилу здержала крик. Мурашкова почувтила, що його рука була гаряча й трусилась. Селаброс був палкий, як присок, ще й до того дуже опришкуватий на вдачу.

– Чого ви приїхали в Одес? – спитала вона в Селаброса трохи сердито.

– Щоб подивитись на вас. Я день не бачив вас в Кишиневі й трохи не вмер, – промовив Селаброс, дивлячись на Надежду Мурашкову палкими очима.

– Вертайтесь зараз додому! – сказала Мурашкова спокійно, але твердо.

– Не вернусь; буду доти тинятись по Одесі, доки ви тутечки будете, – сказав Селаброс, дивлячись на Мурашкову палкими очима. – Я вмру, як вас довго не бачитиму.

Мурашкова трохи стурбувалась од тих палких слів, в яких виявлялось невдержане палке серце.

– Не ходіть за мною слідком. Люде кмітливі: почнуть кмітять та прикмічать; мене ославлять, – тихо обізвалась Мурашкова і не пішла, а побігла на доріжку скверу на прогалини, звідкіль було видно людей.

Аристид пішов мерщій за нею слідком, наздогнав і вхопив за руку; в його рука трусилась, неначе в пропасниці.

– Буду ходити за вами, буду ловити ваші сліди, бо згорю од жадання, як не бачитиму ваших чорних очей, – тихо промовив Селаброс. – Де будете ви, там буду й я!..

– Пустіть мене! Не мордуйте мене надаремно! Я в Одесі не сама, а з знайомими, без матері, – сказала Мурашкова.

– Нащо вам мати? Ви людина самостійна. Ви вже не дитина, – сказав Аристид, і в його словах почувся голос деспота. – Киньте ці дитячі погляди. Ви маєте право жити по своїй волі, вволю свою волю. Ви самостійна людина, хоч ви й дівчина, – сказав Аристид.

– Але я все-таки жінщина. Моя репутація...

– Не вважайте на ту репутацію. Ви людина сьогочасна, ліберальна. Киньте старі забобони, хоч годину поговоріть зо мною, хоч одну хвилинку! – благав Селаброс, і в його очі одразу стали тихі, м'які, ласкаві, благуєчі.

– Не можу, не можу, – тихо шепотіла Мурашкова.

– Киньмо оцю гулянку, ходім над море, будемо гуляти вдвох над морем; ти надивишся на море, нап'єшся щастя, кохання. Ми наймемо човен, сядемо й попливемо далеко-далеко од людей на море! Уп'ємось поезією моря, поезією серця на самоті, в тиші, поезією без слів, як піснею без слів, – благав Селаброс.

– Цитуйте!.. Ондечки наші знайомі, – зашепотіла сливе нишком Мурашкова й хутчіш пішла до тієї лавки, де сидів Комашко з Мавродіним. Селаброс зостався сам.

Незабаром на сквері з-за купи зелених кущів виникла висока постать Сергія Бородавкіна. Поруч з ним йшла його сестра, Христина Степанівна Милашкевичева, така заввишки, як і її брат, тілиста, аж огрядна, з довгуватим рум'яним лицем. Здавалось, ніби два монументи зійшли з підставок і гуляли по сквері. За ними слідком йшли чотири немолоді брүнети. Бородавкін таки не втерпів: накликав на гулянку цілу метку своєї компанії залізнодорожних урядовців. На урядовцях були багаті убрання; на пальцях лисніли золоті персні з діамантами. І Бородавкін, і його товариші були бліді, заспані. По їх сонних очах було знать, що вони цілу ніченьку пили, гуляли та в карти грали. Бородавкін і його сестра прийшли на збірне місце й поздоровкались з усіма. Брат ніс в руці кошик, накритий хусткою; сестра держала в руці чималий вузел, завинутий в папір.

– А от і ми! та ще й не з порожніми руками! – весело промовив Бородавкін.

– Що це таке в руках в вас? – спитав Мавродін в Бородавкіна, лапаючи рукою кошик.

– Плєшечки з пивом та з вином, – одказав Бородавкін. – А ви думали, що я, надісь, прийду з порожніми руками, як оце ви?

– Бач, які звичайні кавалери! Самі йдуть гуляти, а мене й не запросили. Хіба ж я не дама, та ще й не молода? Не забувайте, що я удовиця, та ще й непогана, – весело зашебетала Христина Степанівна.

– Знаємо, знаємо й не забуваємо, – обізвався Комашко.

Христина Степанівна вже давненько стала удовою. Вона втекла од свого навісного батька через вікно вночі й потаємці повінчалась з сусідом, дідичем Милашкевичем. Через годів десять вона зосталась удовою, сама хазяйнувала, доки їй не остогидло. Не маючи дітей, вона згодом потім продала землю, поклала гроші в банк і жила собі, як вільна пташка, взимку – в Одесі, або в Києві, або в брата, котрого вона дуже любила, а влітку вона, як степова пташка, переїжджала з села в село до своїх родичок. Її усі любили за веселу вдачу, за жарти. Вона вміла дуже добре грати на фортеп'яні, співала непогано, любила театр, мала поетичну душу, але була безробітна людина й не мала ніякісінької поважної ідеї в голові, ніякісінького напрямку, навіть не мала й

потягу до чогось вищого, ідейного. Усякі ідеї та принципи були задля неї нудні та морочливі для голови. Зате ж вона любила веселе життя й веселих людей. З знайомими паничами вона жартувала, зачіпала їх, смикала, торсала й навіть трохи не боролась з ними. Панни скося поглядали на неї через те, що вона любила пустувати, але любили її й приймали в своє товариство. Христина сама себе звала здичілою інституткою. Весела та завжди бадьориста, вона й кошик з пляшками й закуски купила за свої гроші.

– Чого ж це вас так мало? – спитала Христина й Комашка. – Я на тому Фонтані вмиру з нудьги з самими вами. Де ж ваші панни?

– Ще не прийшли, а може й не прийдуть, – обіззався Комашко і з тими словами похилив голову.

Він вже не чув, як щебетала Христина, і все неначе бачив свою дорогу Саню в кишиневському садку весною, в густій алеї з акацій саме в цвіту, де він побачив її вперше. От Саня ніби сидить в садку поруч з Мурашковою в білому убранні, гарна й ясна, як весна. Через зелений лист акацій, через білий пахучий цвіт ллється сонце й падає золотими плямами на її русаву голову, обсипає її всю зеленуватим саявом. Вона сидить, мов Дніпрова русалка, поруч з чорнявою грецькою наядою, неначе тоне в зеленому світі й манить його до себе тихими блакитними очима та ясними кучерями.

Комашко в задумі несподівано почув Санин голос. Він підвів очі. Саня стояла в зеленуватому світі в тіні акацій та чинар і привітно кивнула до його головою. Він схопився, кивнув рукою на своє місце й попросив її сісти. Саня пурхнула, мов пташка, й сіла на лавці.

– Спасибі вам, Вікторе Титовичу! – сказала вона, осміхнувшись.

– Я боявся, що ви не поїдете з нами на гулянку, – сказав Комашко. І його веселі карі очі неначе засміялись до Сані. Санині очі неначе влили в його душу веселість: усе стало для його гарне одразу, неначе од якихсь чарів. І далеке сизе море, і синє небо, і зелений садок, і бризки фонтану – все ніби ожило й засміялось до його. Христина стояла за ним і моргнула до Сані. Саня осміхнулась.

Всі посідали на довгих лавках і балакали. Всі ждали, поки прибуде трамвай. Коли це на алеї неначе намалювалась висока Селабросова постать. Селаброс вже трохи одійшов: палке серце ущухло. Він ішов помаленьку, немов з великою повагою до себе ніс на собі свою чорну підстрижену бороду, свою кучеряву голову та широку білу стьожку на брилі. Підпираючись з повагом зонтиком, неначе жрець костуром, він йшов поважною ходою жерця або давнього філософа, ледве соваючи ногами. Поклонившись, він подав руку паннам, ледве глянувши на Мурашкову, неначе вперше її бачив. Одначе його удавана поважність незабаром зникла з його лица. Він дрібно та швидко заговорив з паннами.

– Добридень вам, синя стьожко! – гукнув він до Сані. – Ого! тут є й червона стьожка! – сказав він до Мурашкової.

– Є й синя, є й червона стьожка, є навіть дама без стьожки, – весело сказала Христина. – А які стьожки ви найбільше любите: чи сині, чи червоні?

– Не вгадаєте, яка стьожка мені найуподобніша, – сказав Селаброс, скося зирнувши на червону стьожку на плечі в Мурашкової.

– Ого-го! та ви таки вередливі! – сказала Христина.

– Що це ви звете нас стьожками? Хіба в нас нема ймення? – сказала до Селаброса Саня.

– Є ймення, є! Хто ж за це не знає? Вас таки ж якийсь піп хрестив, – сказав Селаброс.

Саня не любила Селаброса за те, що він був трохи неделікатний в словах і говорив часом неприємне паннам. Різкий на язик, грубуватий, як усі сини півдня, Селаброс часом грубо різав правду в вічі не одним паннам.

– А що, чи поїдете пак на Малий Фонтан на гулянку? Сьогодні надворі година, гарно, ясно. Як ви поїдете, то поїду й я з вами, коли мене не проженете, – промовив Селаброс. – Ви мене не проженете? – спитав він, обертаючись до паннів.

– Ні, не проженемо: ми не вдалися в вас і людей не розгонимо компліментами, – так само різко дала здачі Саня.

Чорні брови в Селаброса на одну мить зійшлися й знов розійшлися. Він втяг верхню губу й прищикнув її зубами.

– Не думав я, що маю вдачу розганяти паннів... – сказав він низьким голосом.

– А от удовиць, то ви й не розженете! Удовиці невеликі страхополохи й вас не дуже-то злякались, – весело обізвалась Христина.

– Що це в вас за штучка в руках? – спитав Селаброс в Христини й нецеремонно ляпнув пальцями по тій штучці.

– Ет! не скажу: нехай кортить. Довідається на Фонтані, – сказала Христина.

– Та й ви не з порожніми руками! – сказав Селаброс, обертаючись до Бородавкіна.

– Авжеж не з порожніми. Запас біди не чинить. Я, бачте, люблю поезію, але не забуваю й за прозу, – сказав Бородавкін.

– І добре робите, бо тут зібрались все поети та поетки, що за ту прозу не дуже дбають, – промовив Селаброс.

– Поети – цебто ви, це я знаю; а поеток між нами нема; ми люде позитивні, – защебетала Саня.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.